

Osmanlı İmparatorluğunda Makam Vergisi:
CAİZE

*Muzaffer DOĞAN**

ÖZET

Osmanlı Devletinde XVI. yüzyıl sonlarından itibaren taşra ve merkez idarî birimlerine yapılan atamalardan caize adı altında para alınmıyordu. Caize ödemeleri önceleri rüşvet sınıfında değerlendirilirken, zamanla devletin meşru bir uygulaması hâline geldi. Padişah, sadrazam ve sadaret kethüdasının aldıkları meblağlar, kendi hazinelerinin finans kaynaklarından birisiydi. Caize, tarihî seyir içerisinde üzerinde yapılan çeşitli değişikliklerle düzenli bir gelir şekline dönüştü ve maaş sistemine geçişte devlet için bir kriter oluşturdu.

Anahtar Kelimeler

Caize, avâid, gelir, maaş, rüşvet, hazine, atama.

Osmanlı imparatorluğu bürokratlarının gelirleri, tahsisât (timar, has, zeamet) ve maaş türü gelirler (ulufe, şehriye) gibi genel bir tasnife sokular bile bir devlet memurunun standart yıllık gelir rakamlarını vermekten uzak kalırlar. Bu durum piramidin tepesini oluşturan üst *ricâl* için daha üst seviyede geçerlidir. Devlet erkini teorik anlamda da olsa tümüyle elinde bulunduran padişah ve bu erki onun vekilleri sıfatıyla kullanan üst bürokrasiyi oluşturan *ricâl* ve bürokratik organizasyonu yürüten daha alt birimlerin şefleri zamanla kendilerine bahşedilen otoriteyi temsil etme gücü yanında malî açıdan da buna eş düşen imtiyazların sahibi oldular. Devlet, üst yönetime bu imtiyazları verirken yine devlet adına harcama yapma koşuluyla kendilerinin de “hazine” olarak niteledikleri maddî kaynaklara sahip olma şansını tanıdı. Dolayısıyla merkezdeki yüksek memuriyetlerin gelirleri sıradan bir maaş veya tahsisat boyutlarının oldukça üzerinde seviyelerde görünmektedir. Câize de bu kaynakların önemli kısmını teşkil eden bir gelir kalemiydi. Bu gelir biriminin ortaya çıkışı ve tahsil şekli uzun süre rüşvet ithamlarının veya tanımlamalarının da

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

gündemde kalmasına yol açmıştır. Bu çalışmanın ana hedefi câizenin gelir biçimi olarak niteliğini ortaya koyarken aynı zamanda nispeten karmaşık görünen gelirler tasnifinin bir kalemini anlamaya yönelik olacaktır. Önce Osmanlı'da idarî anlamda câizenin tarihî gelişimini izah ettikten sonra mahiyeti ve muamelâtı hakkındaki diğer bilgileri ele almayı deneyeceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda *câize* denildiğinde iki ana uygulama öne çıkmaktadır. Birincisi şairlere verilen ve geçmişi Osmanlı'dan çok öncelere uzanan bahşişe verilen isimdir¹. İkincisi ise idarî birimlere atananlardan alınan para için kullanılan şekliydi. Görev tevcihi karşılığı para, klâsik dönem siyaset-namelerinde ve tarihlerinde aşağıda da göreceğimiz üzere daha çok *rüşvet* veya *irtişa* ismiyle anılmıştır. Memuriyetlerin sadrazam veya padişah tarafından para karşılığı satıldığı vurguları daha çok XVI. yy. sonları ve XVII. yy. başlarından itibaren yoğunluk gösterir. XVII. yy. boyunca artık makam dağıtma yetkisini üzerinde taşıyan idarecilerin, rüşveti alenen aldıkları hatta bunların defterlerini tuttukları belirtilerek devlet sisteminin işleyişindeki yozlaşmanın derecesi anlatılmak istenir. Bu bilgilerden hareketle *câize* uygulamasının da bu yüzyıllardan itibaren başlamış olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak *câize* türüne benzer yakınlıktaki uygulamalar daha önceki tarihlerde de görülmekteydi. Buna göre devlet makamlarının sahibi ve ihsan edicisi konumunda olan padişah, geleneklerin belirlediği ve kendine *biat* unsurlarından birisi olan *pişkeş* ve *hediye* gibi bir takım sunumları kabul etmek durumundadır². Bağlılık sembolü

¹ Üst makamlardan alttakilere verilen *câize*, Osmanlı öncesi Ortaasya devletlerinde de varolan fakat daha çok sultanlara veya önemli *devlet ricâline* sunulan edebî eserlere - özellikle şiir- bahşiş olarak verilen miktarlar için kullanılan bir terimdi. Şairlere verilen bahşiş anlamında Osmanlı döneminde de yaygın şekilde bilinen ve kullanılan bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Meselâ Kanûnî döneminde bazı şairlere verilen *câizeler* hakkında bkz. (İsmail Erünsal, "Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1984, IV, s. 1-7). Şairlere verilen *câize* anlamında yapılan bir başka çalışma; (Cevdet Dadaş, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Şairlere Verilen *Câize* ve İhsanlar", *Türkler*, Ankara 2002, XI, s. 748-757). Hz. Muhammed'e kadar dayanan köklü bir gelenek olması ve daha ziyade üst makamdan alta verilen hediye niteliği taşıması, bu tür *câizenin* meşruluğunun fazla tartışmaya mahal bırakmadan kabul görmesini sağladığı ve bazen suistimal edilse bile güzel eserler üreten edebiyatçılara bir tür telif hakkı gibi ödüllendirme şeklinde kullanıldığı düşünülebilir (Mustafa Uzun, "Caize", *DİA*, VII, 28-29).

² Yeni padişah tahta çıktığında *cülûs pişkeşi* çekilmesi kanundu. II. Selim'in tahta çıkışında Kapudan-ı derya Piyale Paşanın sefer dönüşünde padişaha sunduğu *pişkeş* vasfedilirken bu uygulamanın geçmişine dair atıf da önemlidir: "...*ganâ'im-i ferâvân ile geldüklerinde cülûs-ı hümayûn pişkeşin ihzâr idüp, tuhaf ü hedâyâ-yı mergube-i gayr-i mükerre ve gulamhâ-yı perî-peyker çekdüler ki tamâm ehl-i dîvân pesend eyleyüp teşrifât defterlerinde mütekaddimînün akmişe-i Firengî ve çukahâ-yı rengini bu metâ'-ı mümtâza*

olarak *pişkeş* ve *hediye* sunumu sadece padişah cüluslarını kapsamaz. Aynı zamanda önemli fetihlerde bulunmuş bir beylerbeyi³, padişahın huzuruna davet edilen ve onunla görüşmeye gelen taşra idarecileri, yine sarayla ilgili düğün, kutlama gibi seremonilere davet edilmiş kimseler *pişkeş* sunarlardı⁴.

Osmanlı'da padişah ve çevresi yani sarayın teşkilât ve işleyişi diğer alt oluşumların bir modeli olarak görüldüğünden ve taklit edildiğinden zikredilen *pişkeş* ve *hediyeler* çeşitli isimler altında daha alt seviyedeki bazı *devlet ricâli* tarafından da alınmıştır. Büyük ricâlin yine padişahın ihsanıyla kanunlaşmış hak ediş tarihinin oldukça erken dönemlere kadar uzandığını Fatih Kanunnâmesi'ndeki bir madde gösterir: “*Ve vüzerâm oniki kerre yüzbin akçe ile olalar, hâs ol mîkdâr ta'yîn oluna. Ve anlara âyide benim rikâb-ı hümmâyûnuma her nereden harac ve âdet-i aġnâmdan ve pîşkeş gelürse vüzerâma ve defterdarlarıma dahi hisseleri gelsün*”⁵. Maddede bizim için önemli iki nokta vardır: Birincisi tahsis edilmiş gelir olarak *hâs* miktarı; ikincisi ise “anlara âyide” ibaresiyle kastedilen esas gelire ilave edilen diğer gelirler. Birincisi zaten bilinen bir tahsisat olmasına rağmen ikincisi yani “âyide”, daha sonraları *avâid* olarak çeşitlenecek ve bürokrasi mensupları için de tayin dolayısıyla alınacak olan bir hak ediş hâline geleceğinden, anlam olarak “aitlik”den ziyade, farklı ödeme şeklini tanımlayan bir kavram olarak kabul edilmelidir. Kanun maddesinin *devlet ricâlinin gelirleri* başlığı

mümâsil yazılmış bulunmadı” (Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, hzr. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, I, s. 57). Diğer ricâl *cülûs pişkeşlerini* Edirne'de çektiler: “*Ve evâ'il-i muharrem sene 975'te mahmiye-i Edirne âmmeten sâye-i sa'âdet-i zillü'llâh'da âsûde olup, erkân-ı devlet bir bir gelüp yetişüp kanûn-ı kadîm üzre mekânlarında karâr eylediler. Ve makam-ı mülâzemetde olan hükkâm-ı etrâf ü eknâf cülûs-ı saltanat pişkeş ü hedâyâsın südde-i sa'âdet-medâra çekmeğe müteveccih olup gelüp çekdiler*” (*Ayn eser*, I, 67).

³ Yemen'deki görevinden ayrılıp İstanbul'a gelen Mehmet Paşa'nın Kanunî'ye sunduğu *pişkeş* kayda değerdir: “...*Südde-i sa'âdet-medâra geldikde erkân-ı sa'âdete pişkeş ü hedâyâ ile yolundan gelüp... ve kanûn-ı kadîm üzre Dîvân-ı ma'delet-mekâna gelüp, dokuz kat pişkeş üzre envâ'-ı tuhaf-ı Hind ü Sind getirüp... mukaddemâ fâtih-i mülk-i Yemen ve Aden Vezîria'zam olan Süleyman Paşa'nun teşrifât defteriyle tatbîk ü tevîfika mecâl olmayup, bunların pişkeşi hadd-i a'lâda olup “kul efendisine ubudîyyet itmek ancak bu denli olur” diyü hüsmendân-ı ehl-i Dîvân pesend idüp tahsinler itdiler*” (Selanikî, I, 13).

⁴ IV. Mehmed'in Edirne'de şehzadeleri için yaptığı sünnet şenlikleri ve kızı için evlendirme düğününde en yüksek idareci sıfatıyla sadrazamdan esnaf teşekküllerine varıncaya kadar resmî ve sivil nitelikli kimselerin sundukları *pişkeşler* için bkz. (Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, hzr. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 207-246).

⁵ Abdülkadir Özcan, “Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, *Tarih Dergisi*, İstanbul 1982, sayı 33, s. 47.

altında verilmesi de makamların sembolik hak edişlerine vurgu yapmak yerine bir ek gelir olarak kendilerine tanınan imkanı belirtmektedir. Nitekim aynı kanunnâmede defterdarların gelirleri iki ayrı maddede farklı yerlerde verilirken birincisinde haslarının miktarları ikinci maddede de görevleri gereği yaptıkları muamelâttan alacakları harclar “âide” olarak nitelendirilmektedir⁶. Kısacası görev tahsisatı dışında kalan, ister makamın yüksekliği için, ister yaptığı muamelât için olsun bir takım meblağların alınması geleneği, câize alımının başlamasından önce de mevcut olan bir uygulamaydı.

XVI. yy. sonları ve XVII. yy. dönemlerinde kaleme alınan veya bu döneme atıf yapan siyaset-name veya layiha, kronik yazarlarının kastetikleri rüşvet olgusu bu tür uygulamalar mıdır, yoksa bunların haricinde alınan para veya hediyeler midir? Açıkçası bütün bilgiler birbirine karışmış gibidir⁷. Ancak genel bir bakış açısıyla, iki tür teamülü de pek hoş karşılamadıkları anlaşılıyor. Belki de devletin yeni uygulamalarını algılamakta karşılaştıkları güçlüklerden kaynaklanan olumsuz tepkilerini bu şekilde dile getiriyorlardı. Bu türden eserler Osmanlı öncesi veya ilk dönem ahlâk kitapları ve siyasetname geleneklerini sürdürdüklerinden, ken-

⁶ “*Ve defterdarlarına hâs verilürse, altı kerre yüzbin akçe verilsün*” (Abdülkadir Özcan, a.g.m., s. 47); “*Ve defterdârlarının âidesi havâs-ı humâyûnundan gerek iltizâm ve gerek emânet ile ümenâyâ verilen hâslar kaç yük ise yük başına bin akçe hakk-ı imzâ alalar. Ve mutlaka hazîne-i âmireme akçe teslim olundukda, bin akçeden yirmi akçe kesr-i mizân alalar. Ve defterdarlara hidmet eden küttâba dahi hakk-ı kitâbet alalar. Ve havâs-ı humâyûnum a’sârından defterdârların me’külâtına mu’âvenet edeler*” (Aynı mak., s. 48).

⁷ Bu dönemlerde yapılan çeşitli rüşvet ithamlarının nakli için bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İstanbul 1985, s.86-92. Mumcu, Osmanlı’da devlet ricâlinin yaptıkları atamalar karşılığında bir miktar para veya mal alma hakları olduğunu zikrettikten sonra alınan bütün para ve malları rüşvet örneği olarak da nakletmeye devam ediyor. Kanunî döneminde Mahmut Paşanın Mısır valisi olabilmek için padişaha ve vüzeraya pişkeş vermesini rüşvet örneği olarak veriyor. Pişkeş alımının daha bu dönemde kanun olduğunu dolayısıyla rüşvetin yaygınlaşmaya başladığını vurguluyor (s. 89). Oysa daha önce de söylendiği gibi Fatih kanunnamesinde pişkeş ve diğer hediyeler için kanun maddesi konmuştu. Ayrıca bunun sadece padişah tarafından alınmayacağını aynı zamanda vüzeraya da hisse verilmesini kanunlaştırmıştı. Kanunnamedeki bazı maddelerin daha evvel gelenekte olan teamüllerin formel hale sokulduğunu kabul edersek pişkeş uygulaması Fatih’ten önce de muhtemelen vardı. Aynı zamanda yabancı elçi veya seyyahların hatıratlarındaki rakamların câize rakamları mı yoksa câizenin dışında ayrıca alınmış rüşvetler mi olduğunu belirlemeden örneklemeye devam ediyor. Verilen rakamların büyük bölümü muhtemelen câize miktarlarıydı. Çünkü kesinlik ifade eden rakamları zaten devlet muhtelif bürolarının defterlerine kaydediyordu ve bunlar idareci zümre ve devlet işlerine aşına olanlar arasında bilinen rakamlardı. Dolayısıyla yabancıların da bunları bilmesi kadar doğal bir şey yoktur. Onlar açısından gerçek rüşvet olayları kadar, algılama farklılığı sebebiyle, câize de rüşvet sınıfına giriyordu.

dilerinden önce yazılmış eserlerin bazen büyük kısmını, bazen de bir bölümünü taklit ettikleri anlaşılıyor⁸. Dolayısıyla Osmanlı öncesi rüşvet olarak tanımlanmış teamüller Osmanlı döneminin uzun devreleri boyunca aynı bakış açısıyla algılanmaya devam etmiş gibi görünüyor. Nitekim *Kenzü'l-Kübera* isimli eserini 1401 tarihinde tamamlayan Şeyhoğlu Mustafa, vezirler bahsinde, onların memuriyetleri ehil insanlar yerine *rüşvet* veya başka bir hizmet karşılığında hak etmeyenlere verdiklerinden şikâyetçidir. Buradaki ifade istisna kastedilmeden vezirlerin genel tutumunu yansıtmaya yöneliktir⁹. Bunu bir delil kabul edersek o tarihlerde rüşvetin yaygın olduğu kanaatine varmamız gerekmektedir. Oysa bu dönem daha devletin oluşum devresine karşılık gelir ve yeni konulan vergiler için de çok farklı yorumların yapıldığı dönemlerdir¹⁰. Buradaki *rüşvet* söyleminde Osmanlı öncesi doğu devlet geleneklerinde toplanmış olan rivayetlerin etkisinin payı dikkate alınmalıdır. Aynı ifadeleri kadı ve diğer ilmiye mensupları için de Şeyhoğlu tekrarlar¹¹. Yıldırım döneminde kadılar hakkındaki yolsuzluk söylentileri anonim tarihlerde de mevcuttur. Burada da kadıların geçim meselelerini halledebilmek için *mahkeme* ve resmî işlemler karşılığı aldıkları harçlar rüşvet alanına sokulmuştur¹².

⁸ Siyaset-namelerin tahlili hakkında bkz. Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*, Kayseri 1992.

⁹ “*Ve dahı vezire vacibdir ki bir şahsı ki bir işe ve mansıba ve amele koya, evvel anı hakınca teftiş ide ve ihtiyat yirine getire ve layıklı layıkınca nasb ide ki cemî’ dînyâmun ve dînün haleli andadır ki işleri ve mansıpları müstahaklarına ve ehline ve lâykına virmezler. Belki anlar virürler ki gönüllerine yalandan hoş gelür ya hıdmetin ve rüşvetin alırlar. Veya bir mürebbî dutınurlar dergâhda ana hıdmet ucın gösterürler ve mülâzemet ve ibrâm iderler naçar lâykına ve lâyk degüline bakmazlar*” (Şeyhoğlu, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, haz. Kemal Yavuz, Ankara 1991, s. 117).

¹⁰ I. Murat döneminde yaptıkları uygulamaların kendilerinden sonra nasıl değerlendirildiğine dair aşağıdaki alıntı son derece önemli bir örnektir: “*Kaçan kim Çandarlı Kara Halil ve Karamânî Türk Rüstem bu ikisi ol zamanda ulular ve âlimler idi, heman kim bular Osman beğleri yanına geldiler, dürlü dürlü hileyile âlemi toldurdılar, andan ilerü hesâb-defter bilmezlerdi, heman anlar Osman beğleri yanına geldiler, hesâb defteri anlar te’lif idiler. Akçayı yığıp hazîne idinmek anlardan kaldı. Sonun hiç fikr itmediler, koyup gideceklerin anmadılar, kendülere magrûr oldılar*” (Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese neşri, hzr. Nihat Azamat, İstanbul 1992, s. 34-36; Aynı ibarelerle bkz. *Anonim Osmanlı Kroniği*, (1299-1512), hzr. Necdet Öztürk, İstanbul 2000, s.38).

¹¹ “... *Ma’ hazâ ki bu mansıba rüşvet virmeg-ile beglere ve divân ehline ve hâcelere hâsıl iderler. Tâ dükeli tâyife bunlara hürmet ve izzet ideler ve i’tikad getireler ve kıyâs idiler ki cümle ulemâ ve meşâyih ki ilerü var-ıdı bu resme mezmûm ...*” (Şeyhoğlu, *Aynı eser*, s. 131).

¹² Rivayete göre kadılardan rüşvet şikâyetleri yaygınlaşınca Yıldırım bunların hepsinin katlini emretti. Ancak Vezir Ali Paşa ve musahibinin araya girmesiyle affedildiler. Bu bahane ile Yıldırım kadıların yaptıkları bazı mahkeme muamelâtından harc almalarını kanun haline getirdi (Anonim ..., F. Giese neşri, s. 34-36).

1539-41 yılları arasında sadrazamlık yapmış olan Lütü Paşa veziriazamların gelirlerinin tamamlayıcı unsurlarını sıralarken bazı *ümerâdan* alınacak *akmişe* ve *at* (pişkeş) bedellerinin yaklaşık 4 yük (400.000) akçe civarında bir geliri oluşturacağını söylemektedir. Paşaya göre bunun dışında yapılan talepler rüşvet anlamına gelecek ve çaresi olmayan bir derde bulaşmış olacaktır¹³. 1560-1561 yıllarında Kanunî'ye sadrazamlık yapan Semiz Ali Paşanın masraf ve gelirleri için düzenlenmiş bir defterde Paşanın özel çiftliklerinden gelen ve daha önce borç verdiği kişilerden tahsil ettiği alacakları da dahil olmak üzere devlet tarafından tahsis edilen hâs vs. gelirleri de kayıtlıdır. Defterde *pişkeş* kayıtları da dikkati çeker. Buradaki *pişkeş*ler mirliva, mirimiran ve kadı gibi muhtelif devlet kademelerindeki görevlilerden gelmektedir ve muhtemeldir ki göreve tayinleri dolayısıyla verdikleri miktarlardır. Çünkü verilmiş tarihlerinde birliktelik olmayıp yıl içerisinde çeşitli aylara yayılmıştır. Kayıtlar daha çok kumaş ve giysi çeşitlerinden ibaret olup para miktarları zikredilmemektedir¹⁴. Bunlar bize sadrazamların da padişahlar gibi *pişkeş* aldıklarını gösteren bilgilerdir. Bu alımın meşruiyet kaynağı yukarıda belirtilmişti. Câize kayıtlarının bahsettiğimiz defterde yer almaması sadrazamların bu tarihte henüz câize almaya başlamadıklarına bir delil olabilir. Daha sonraki dönemlerde câize teammüllerine baktığımızda miktarların sadrazamların gelir-gider defterlerine ayrıntılarıyla kaydedildiğinden hareketle bunu söylerken, aynı zamanda *pişkeş*in de câizeye benzer yönleri bulunmasına rağmen deftere kaydedilmesinde mahzur görülmemesini de bu görüşe delil olarak ilâve edebiliriz.

Buraya kadar verilen bilgilerden *pişkeş*in rüşvet tanımının dışında tutulduğunu rahatça anlayabiliyoruz. Ancak câize için şüpheler devam etmektedir. Rüşvetin yaygınlaşmasından sorumlu tutulan sadrazam yine Kanunî döneminde görev yapan Rüstem Paşadır (1544-1553, 1555-1561). Rüşvet almasıyla meşhur olmasına rağmen Rüstem Paşanın kendinden sonrakilere göre çok daha insafli davrandığı ifade edilir¹⁵. Koçi Bey ise *mansıpların* satış yoluyla verilmeye başlanmasına 990/ 1582 tarihini verir. Ona göre 1574 (III. Murat'ın tahta geçişi)'ten itibaren saray hizmetlilerinin ve padişaha yakın olanların sadrazamın işlerine müdahale imkânı bulma-

¹³ Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütü Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 70-71.

¹⁴ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) *KK (Kamil Kepeci Tasnifi)*, nr. 717, s. 15-31.

¹⁵ Ahmet Mumcu, *Aynı eser*, s. 86. Mumcu daha önceki tarihlerde de rüşvetin varlığına dair söylentiler olsa da yaygınlaşmasının bu paşa döneminden itibaren olduğunu belirtir.

ları; yine aynı dönemden itibaren askerî sınıfın devlet adamlarının tayinlerine ve azillerine karışmaya başlamaları, sadrazamların yetkilerini bağımsız olarak kullanma imtiyazını ortadan kaldırdı. Sadrazamın otoritesini paylaşan zümreler rüşvet olarak ona istedikleri adamları devlet görevlerine tayin ettirmeye başladılar. Böylece rüşvet kapısının aralanmasına yol açtılar¹⁶. Koçi Beyin bulgularını Selanikî destekler biçiminde bilgiler verir. 1000/1591-92 tarihlerinde genel durum değerlendirmesi yaparken devlet işlerine müdahalelerin artmasıyla birlikte memuriyetlere atamada kayırmacılık ve rüşvetin ön plâna çıktığı ve yaygınlaştığı sonucuna varır.¹⁷ Ancak aynı yılın olaylarını anlatırken, bir iki ay sonrası Haleb defterdarlığından alınan Nuh Efendiye Kıbrıs Beylerbeyiliği tevcihinde, padişaha vermesi gereken *pîşkeş* ve *câizenin* kendisi gelmeden İstanbul'da tedarik edilip adamları tarafından teslim edildiğini ve Nuh Efendinin Lârende'den doğrudan Kıbrıs'a gönderildiğini beyan eder¹⁸. Adamlarının *pîşkeş* ve *câize* ödemesini yerine getirmeleri, *câizenin* gizli saklı verilen bir para olmadığını; *pîşkeşte* izlenen yönteme *câizenin* de dahil edilmiş olma ihtimalini ortaya koyuyor. Sonraki yüzyıllarda taşra idarecilerinin merkezdeki temsilcilerinin benzer şekilde bu tür işlemleri nasıl yerine getirdiklerini ileride göreceğiz. Aynı zamanda *pîşkeş*ten farklı olarak *câize* terimiyle belki de ilk defa karşılaşmış oluyoruz. Rüşvetin yaygınlığından şikâyetine rağmen Selanikî, *câizeyi* bu sınıf içerisine koyan bir yorum yapmamaktadır.

Yeni uygulamaların kamuoyunda yarattığı şaşkınlığı zikrederken *iltimas* ve *rüşvetin* bu tarihlerde başladığına Selanikî de inanmaktadır. Ancak ne padişahın ne de üst ricâlin tenkidini yapmakta veya onların bu gelişmeler karşısındaki tepkilerini dile getirmektedir. Eserinde 990/1582 olaylarını anlatırken padişahın yakın adamlarından Cüce Nasuh'un rüşvet töhmetiyle soruşturulduğu ve gerçek olduğu anlaşılınca hapse konulduğu

¹⁶ Koçi Bey, *Risâle*, Haz. Yılmaz Kurt, Ankara 1994, s. 34-38 ve 63.

¹⁷ “*Fe-ammâ mala müte'allik hükkâm tenfiz-i ahkâmda zahmet çeker oldular. Erâzil-i nâs iltizâma dâhil olmağa evbaş u kallaş insâf u diyânetden lâzım gelmişdür. Sıdk ü istikâmet ve havf ü hasyet ile hidmet ider kimse mukayyed olmayup, cemi'-i erbâb-ı kalem ve küttâb, dilsizler ve cüceler ve tavâşilere ihtisâs ü intisâb eyleyüp, pîşkeş ü hedâyâların mâh be-mâh maktû' tarikile virilüp, menâsıb-ı aliyye hod alâniyeten rüşvet-i azîm ile bey' olunup, hiçbir tarik ü sınıfta lezzet kalmadı. Her kişi hayretdedür...*” (Selanikî, I, 258).

¹⁸ “*Ve Haleb Defterdarlığı'ndan ma'zûl buyurulan Nuh Efendi'ye Kıbrıs Beğlerbeğiliği fermân olunup, pîşkeş ü câ'izesi İstanbul'da tedârük olunup, yerlü yerine âdemleri îsâl eyleyüp, kendüsi Lârende'de yapılduğu sarây-ı ma'mûresinden beğlerbeğiliğine hurâmân u şâdmân tekmi'l-i ırz ile revân oldı*” (Selanikî, I, 259).

bilgisini verir¹⁹. Bu soruşturma, devletin rüşvet olgusuna bir tepkisinin veya refleksinin olduğunu gösteriyor. Ancak devlet, rüşvet olarak nitelenen *câize* namıyla *mansıp* satılmasına aynı refleksi neden göstermiyordu? Sadrazamların sınırsız güçlerinin olduğunu ve bundan korktukları için adlî görevlilerin üzerine gidemediklerini kabul etsek bile, neden azillerinden sonra bu töhmetle yargılanmıyorlardı? Bu noktalar bize devletin *câize* yaklaşımının lâyiha yazarlarından oldukça farklı olduğunu hissettirmektedir. Safer 1007/1598'de başka bir olayda İstanbul Gümrüğü mültezimleri olan yahudiler, Defterdar Mahmud Efendiden “*On ayda câize nâmına oniki bin kırmızı altın îsâl eyledik, yine mukâta’ayn bu denli kesîr ile elimizden alup, eski hasm olan mültezimlere virdi*”²⁰ şeklindeki şikâyetlerini içeren ve divana sundukları *ruk’alar*ında kendilerinden *câize* alındığından değil, *câizesi* verildiği hâlde iltizâmın başkasına devrinden şikâyetçiler. Öyle anlaşılıyor ki, ne devlet ne de devletten imtiyaz veya memurluk hakkına kavuşanlar, bu dönemlerde *câize* veya *pişkeş* kavramlarına hukukî açıdan rüşvet olarak bakmıyordu. Bu sorulardan hareket ettiğimizde, *câizenin* sistem dışı örtülü biçimde ortaya çıkan ve daha sonraları kanunlaştırılan bir uygulama olmaktan ziyade sistemin kendisinin bilinçli biçimde ortaya çıkardığı ve ilk zamanlarından itibaren kanunî görünüme sahip bir gelir toplama şekli olduğunu düşünmek gerekiyor.

Diğer kaynaklardan süreci takip etmeye devam ettiğimizde göndermelerin aynı dönem için yoğunlaştığını görüyoruz. *Kitâb-ı Müstetâb* yazarı da bozulmaların III. Murat veziriazamlarından Sokollu Mehmet Paşa sadaretinden sonraki tarihlerde başladığını kaydeder²¹. Yazar bu tarihlerden itibaren devlet düzeninin kötüleştiğini, rüşvetin aşikâre alınıp verilmeye başladığını kaydeder: “*Bu ahvaller hod yakın zamandadır ve zemâne halkı ekseri bildiği ve gördükleridir*” sözlerinden olumsuzlukların başladığı dönemleri bizzat yaşadığı da anlaşılabilir. Eserini 1620 civarında kaleme aldığı tahmin edildiğinden hareketle, o tarihten geriye doğru 25-30 yıllık bir atıf yaparak III. Murad dönemine referans yapar²². Aynı yazar rüşvet olarak nitelendiği *mansıp* paralarının alınması işinin merkezinde sadrazam-

¹⁹ Selanikî, I, 136.

²⁰ Selanikî, II, 763.

²¹ *Kitâb-ı Müstetâb*, Haz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988, s. 25-26.

²² “*Âsitâne-i sa’âdetde olan cemî’-i ehl-i manâsıb yirmibeş ve otuz yıldan berü rüşvet tarîkine sâlik olmuşlardır ve rüşveti bir mertebeye iletmişler ki hedâyâ deyu âşikâre kapudan kapuya virilir ve alınur olmuşdur. Eğer ulemâ ve eğer vükelâ-i devlet mâbeynlerinde bir âdet-i hasene olmuştur ki el-iyâzü bi’llâh mübâh mertebesine iletmişlerdir*” (Aynı eser, s. 23).

ları görüyor ve ayırım yapmaksızın bütün sadrazamları suçluyor. Sadaret makamına gelenlerin bu paraları almasıyla diğer ricâlin de kendisini izlediğini belirtiyor²³.

Nitelemelerin câize için yapıldığı açık olan bu bilgilerde *devlet ricâli*-nin gelirlerini artırmak için buldukları yeni formülün, XVI. yüzyılın son çeyreğinde uygulanmaya başlayıp teamül hâline XVII. yy. başlarında gelmiş olduğunu görüyoruz. Buradaki “kapudan kapuya virilür alınur olmuştur” ifadesi üzerinde durmakta, bir ihtimali açıklama açısından fayda vardır. *Kapı* kavramı resmî nitelikli mekânlar için kullanılmaktaydı. Padişahın yaşadığı mekân, hem saray, hem de devlet işlerinin yürütüldüğü Divan-ı hümayun'un bulunduğu bir yer olarak *kapı* şeklinde de anılmaktaydı. Aynı şekilde ve daha yaygın olarak sadaret makamında bulunanların konakları Babıali, Babıasafî veya kısaca *kapı* olarak tanımlanmaktaydı. Taşradaki beylerbeyi konakları için de aynı terim kullanılıyordu. Bu anlamlar ön plâna alınarak “kapıdan kapıya” ifadesiyle aslında resmi nitelikli şahıslar arasında bir para alışverişinin anlatılmak istendiği, dolayısıyla câizenin temel tanımı olan makam tayini ile ilgisini görmemiz de mümkündür.

Nihayet III. Murad'ın vezirlerinden Şemsi Ahmet Paşa'ya atfen nakledilen bir rivayet aslında câize türünden para alımının hangi padişah döneminde başlamış olabileceğini de kesinleştirir. Buna göre Şemsi Paşa bir gün padişahın yanından sevinçli hâlde döndüğünde kethüdasına “lillâhi'l-hamd Âl-i Osmânî'den Kızıl Ahmedli'nin intikamın aldım ... padişâhı rüşvete dadandurdum, hattâ bugün bir yerden kırk bin sikke mikdarı bir büyük lokma tatdurdum ...” sözleriyle İsfendiyar beyliğinin intikamını aldığını söyler ve bundan sonra padişahların rüşvet almaktan geri duramayacaklarını da ilâve eder. Burada iyi veya kötü bir uygulamanın başlatıldığı kesin olarak anlaşılıyor²⁴.

²³ “Öyle olsa fi zamâninâ yirmi beş yıldan mütecâvizdir ki her sadra gelenler hilâf-ı kânûn nice nâ-hemvâr işlerinden ma'adâ rüşvet alındığı hod mukarrer ve muhakkak sâbit ve zâhirdir... ve her sadra gelenler rüşvete sâlik olmağın sâ'ir vüzerâ ve ulemâ ve ümerâ ve hükkâmlar el-hâsıl a'lâda ve ednâda rüşveti bir mertebeye şuyû' buldurdular ki ...” (Aym eser, s. 30). “Öyle olsa bu ahvâl-i âlemin ihtilâli ve Kul tâ'îfesine ecnebi karışılması ve zorba ve Celâlî zuhûru ve hazînenin muzâyakalıkları ve re'âyâ ve berâyânın perâkencilikleri ve manâsib ehline virilmediği ve rüşvetin ibtidâ zuhûri ve bi'l-cümle kânûna muhâlif ve cemî'-i ef'al-i kabâ'ih zuhûruna bâdî ve bâ'is vezîr-i a'zam yokluğu ve yoksulluğudur, gayrı değildir” (Aym eser, s. 31).

²⁴ Âlî, III. Murad dönemiyle gelen bozulmaların sebeplerini sıralarken bir tanesi için de Şemsi Ahmed Paşanın padişahın musâhibi olmasını ve onun fikriyle padişahın rüş-

XVII. yüzyıl sonlarında Sadrazam el-Hac Ali Paşa'nın sadaretinden sonra kendisi hakkında yapılan değerlendirmede, sadrazamların hakkı olduğu hâlde, onun almadığı gelir kalemleri zikredilirken, sadaret makamında bulunanların almış oldukları ödemelerin cins ve miktarları da belirtilir. Buradaki bilgiler bize sadrazamların yüzyıl sonlarında *mutad* diye anılan gelirlerinin neler olduğunu da açıklar. Buna göre bir sadrazam taşra makamları tevcihi karşılığı para alıyordu. İkincisi Ruznamçe, Başmuhasebe, Cizye Muhasebesi ve diğer hacelikler gibi merkez malî memuriyetlerden yetmiş-seksen keselik “matbah harcı” adıyla senede bir defa tayin yapıldığında para alıyorlardı. Burada bazı terimler de yerine oturmaya başlıyor. Mesela: “*Ve Boğdan ve Eflak voyvodalarından her sene vezîri-azam hazretlerine “câ’ize” nâmıyla virgüleri olan ma’lûmü'l-aded meblağ ve post-ı semmûru voyvoda-i mesfûrlar tarafından geliip kendülere arz olundukda ...*”²⁵ ifadesindeki “câ’ize-virgü” karşılması aslında câizenin bir makam vergisi olduğu kanaatinin yerleşmiş hâlini; “ma’lûmü'l-aded meblağ” ibaresi miktarın keyfilikten çıkıp muayyenleşmiş hâlini açıklıyor. Ali Paşanın câizeyi kendisi kabul etmediği gibi sadaret kethüdasına ve defterdara da aldırması yine câizenin erken dönemlerinden itibaren bu alt görevlilerin de hisse sahibi olduklarına iyi bir misal teşkil ediyor²⁶.

Bu kayıtlar aynı zamanda câize uygulamasının sadece taşra idarî birimleri için icad edilmediğini, merkezdeki memuriyetler için de geçerli kılındığını ve bunun tarihinin en az taşra idarî birimleri kadar eski olduğunu gösteriyor. “Matbah harcı” terimi belki câizeye oranla alımı daha meşru kılıyor gibi gözükse de ilerleyen yüzyıllarda bunun da câize adına dönüştüğünü ve önemli miktarları bulduğunu tablolardan göreceğiz. Yine sonraki yüzyıllar için verdiğimiz tablolardaki *manasib-ı divaniye* başlığına baktığımızda (Tablo II) memuriyetlerin bir bölümünün enderun menşeli

vet almaya başlamasını gösterir. Şemsi Paşa padişahı; “sadrazamlarınız *mansib* verdiklerinde kırkar ellişer bin altın alırken siz niye almıyorsunuz?” fikriyle ikna etmiştir. Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, Süleymaniye Ktb., Esad Efendi Kısmı, nr. 2162, vrk. 510b-511a. Yine Âli'nin III. Murad ve çevresindekiler için söylediği “... bunlar *zamâ-nna* gelince *cülûs-ı taht-ı saltanatla kâmrân olan âbâ vü ecdâdından hiçbir padişâh mansib için hatt göndermedi. Ve ol hatt berây-ı temessük hıfz olunması değil görünmesi bile mümkün olmamış idi ...*” (vr. 508a) ifadelerinden tevcihlerden para alınmasıyla beraber bunun karşılığı olan belgenin de düzenlendiğini, dolayısıyla hukukî bir uygulamanın başlatıldığını görüyoruz.

²⁵ Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, Haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 442.

²⁶ “*Ve kethudâsına ve defterdâra olan câ’ize-i mu’tâdiyyeyi dahi bu vech üzre itdirüp ...*”. *Zübde*, s. 442.

idarecilere yani padişahın en yakın adamlarına, diğer bölümünün Babialî'den kalemiye kökenlilere yani sadrazamın yakınlarına verildiğini de düşünürsek, bunların en azından bir kısmının muafiyetleri olması gerekirdi. Bir ayrıcalık tanınmadan hepsinden tahsil edilmesi, câizenin iltimas veya rüşvet türünden bir uygulama olmaktan uzak görüldüğüne bir işarettir. Bu yüzyılda, görevi ihsan edene bir kulluk ve şükran ifadesi olan *pişkeş* gibi câizenin de hem bir *biat* ve bağlılık unsuru olarak hem de üst seviyedeki devlet adamlarının finansman kaynağı olarak algılanmaya başlandığı söylenebilir.

Aynı dönemde görülen sosyal ve iktisadî alanlardaki olumsuzluklar, câizenin kabulünü zorlaştıran sebeplerdir. Geniş kesimlerin diğer mağduriyetlerine câize yükü de eklendiğinde, hem toplum hem de siyaset ahlâçları tarafından içe sindirilemediği ve rüşvet algılamasının daha yaygın bir kanaat hâline geldiği görülüyor. Tabii ki bunda câize alanların suistimallerinin etkisi de önemli rol oynamış olmalıdır. Tayin ve tevcih yetkisini padişah vekili olarak kullanabilen sadrazamlar veya saray yönetimi daha fazla câize geliri için bu yetkilerini kısa sürelerle kullanmaya başladıklarında bir mağduriyet zinciri oluşturuyorlardı. Bu açıdan tevcih aralıklarının kısalığı kayda değerdir²⁷. Tayinde ödediği miktarı bir an önce telafi etmeye çalışan *ümerâ* çareyi halka *salma* yapmakta buluyordu. Yine beylerbeyiler yaptıkları usulsüz dirlik tevcihlerine sebep olarak, sadrazama altı ayda bir göndermekte oldukları paraları tahsil edebilmek için hasralarının yeterli olmadığını, bunun dışında para bulabilmek için rüşvet yoluna başvurmak zorunda olduklarını gösterirler²⁸.

²⁷ 1594 yılı başlarında *serhad ahvalini* araştırmakla görevlendirilen Kapıcıbaşı Veli Ağa sınır bölgelerindeki sancakbeylerinin ve beylerbeyilerin savaşa hazırlanacak kabiliyetleri olmadığını “*Âsitâne-i sa’âdetde olan vükelâ-i saltanat serhadd-i mansûrede olan sancak beğlerin üç ayda bir tebdil ü tağyîr eyleyüp birisi mahsûl zabt itmeyüp olanca malları ve kudretleri kapudan kapuya rüşvete gidüp ve cümle beğlerbeğiler dahi ümerâ gibi medyûn u müflis olup yarar yoldaş ve yat u yarak saklamağa hiçbir vechile iktidârları olmaduğı ecûlden ...*” sözleriyle merkeze iletmişti (Selanikî, I, 359). Metin Kunt 1570-1630 yılları arasında tayin aralıkları üzerine yaptığı gözlem bu dönemin gerçekliğini de ortaya koyuyor: 1570’lerden 1580’lere gelirken iki yıldan uzun süreli tayinlerin sayısı önemli ölçüde azalırken gene de en büyük grup 1-2 yıl arasında görevlerinde kalanlardan oluşuyor. 1630’lara gelindiğinde ise beylerbeyilerin de yarıdan fazlasının bir yıl içinde azledildiği ortaya çıkıyor” (*Sancaktan Eyalete (1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*), İstanbul 1978, s. 82).

²⁸ Yazarı ve hazırlandığı tarihi kesin belli olmayan eserin dönemi için Yaşar Yücel bazı ipuçlarından hareketle III. Murat’ın saltanat yılları içerisinde olduğunu söylüyor (*Hırzül-Mülûk*, hzr. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara 1998, s. 187).

Ayrıca câize alımında miktarların belli bir rakama oturtulmadığı anlaşılıyor. Yani padişah ve sadrazamın veya diğer etkin *ricâlin* zamanı ve miktarı değişken olarak tesbit ettikleri anlaşılıyor. Naima, XVII. yy. ortaları gelişmelerini değerlendirirken *mansıp* tevcihlerinden para alımının eski devletlerde ve diğer ülkelerde de görülen, ortadan kaldırmanın da imkânı olmayan bir uygulama olduğunu, bunun belli bir sınır içerisinde gizli biçimde yapılması gerektiğini tavsiye ediyor²⁹. Bu sözlerdeki eskiden alınan miktarların dışına çıkılmaması gereğine yapılan vurgudan, câize uygulamasının artık bir tevcihat geleneği olarak görülmeye başlandığı da anlaşılmaktadır. Öyle görünüyor ki XVII. yy.da genel şikâyet konusu, *mansıp* tevcihinden para alınmasından ziyade, abartılı miktarda câize talebiydi. Nitekim yine yüzyıl ortalarında bir rivayete göre en küçük *mansıp*-tan bile 50 kise akçe alınıyordu. Bunun 20 kisesi sadrazama kalan kısmı ise padişah ve diğer *ricâle* verililiyordu³⁰. Bu rakam muayyen olmasına karşın daha sonraki yüzyıllara nazaran yüksektir. Genel şikâyetlere bakıldığında yüksek taleplerle karşılaşıldığı ve rüşvet şikâyetinin de bu taleplerden kaynaklandığı tahmin edilebilir.

Netice olarak devlet görevlerinin para karşılığı verilmesi XVI. yy. ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve gittikçe olgunlaştırılan bir uygulamadır. Sebeplerini de sırf sadrazamların veya üst yönetim birimlerinin servet hırslarından kaynaklanan yozlaşmaya bağlamak son derece yanlıştır. Çünkü sözü edilen tarihler çok önemli ve sonraki yüzyılları büyük oranda etkileyen bazı gelişmelerle çakışan bir dönemdir. Bunlardan en başta geleni, ister tahsisat, ister maaş usulü olsun sabit gelirli kesimlerin yüksek enflasyon sebebi ile uğradıkları önemli gelir kayıplarıdır. Bu kayıplar alt kademedeki görevliler için olduğu kadar padişah hazinesi, sadrazam hazinesi ve diğer üst *ricâlin* gelirleri için de geçerliydi³¹. Bu kayıplara karşılık

²⁹ “Ancak bu makule umûrda vech-i i’tidâl ile amel olunup resm-i kadîme mübâyenet-i fâhişe ile mugâyir-i tevcihâtıdan ve insâfdan hâric şey’ alup nâ-müstahıkları takdîm misillü tebeddülâtıdan hazer lâzım ve nev’-i mâ-münâsebeti olan yerlerden vech-i ma’kul ile alınan şey dahi gâyet mestûr ü mektûm olmak vâcib ...” (Naimâ, Tarih, IV, 291).

³⁰ Bir vezir meclisinde sadrazama hitaben “cenâb-ı şerîfiniz ki hâlâ sadr-ı a’zamsız ednâ bir mansıbı elli kîseye bey itdiğımızde yirmi kîse kendimiz için alursuz” sözlerini sarf ederken miktarlar konusunda da belli bir fikir veriyor (Naimâ, Tarih, V, 60). 1660-61 yılı Eyyübî Efendi bütçesinde bir kese kırkbin akçe veya her bir kese beşyüz guruş itibar alınmıştı (M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, “Kese”, II, 247-248). Bu hesaba göre sıradan bir *mansıp* için sadrazam 10.000 guruş alıyordu.

³¹ Taşra ümerasının enflasyon karşısındaki kayıpları ve devletin yeni tahsis biçimlerine geçişiyle has ve sair klasik gelir şekillerinin uğradığı değişim hakkında değerlendirmeler için bkz. Metin Kunt, *a.g.e.*, s. 92-98.

masraflarının artışı icab ettiren başka gelişmeler de bu dönemden itibaren karşılırlarına çıkmaktadır. O da devletin büyümesiyle beraber sadrazamanın dairesi de büyümektedir. Ayrıca yeni birimler devlet teşkilâtına eklenmektedir. Babıalî'nin oluşmaya başlaması XVII. yy. başlarından itibaren olmalıdır. Çünkü bu yüzyıl ortalarında artık böyle bir yeni hükümet merkezi oluşumunu önemli bir noktaya getirmiştir. Bu da yeni daireler ve yeni personel anlamına gelmektedir. Bir diğer ifadeyle masraflar yeni tahsisatları gerektirmektedir. Bir diğer gelişme, iltizâmların taşra idarecilerinin görev birimleriyle birleştirilerek askerî-idareci sınıfa verilmesinin yaygın teâmül haline gelişi de bu dönemlerden itibaren olmuştur³². Bunun anlamı devlet, iltizâm kaynaklarını güvенеbileceği ve her an elinin altında bulunan insanlara verirken aynı zamanda onlara olağanüstü bir gelir kaynağı ihsan etmiş oluyordu. Padişahın makam ihsanı karşılığı aldığı hediyeinin adı *pişkeşti*. *Pişkeş* modelinden hareketle iltizâmla beraber verilen idarî birimlerden, *câize* adıyla bu imtiyazın karşılığı talep edilmiştir³³.

XVIII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde artık *câize* tamamen kabul edilmiş bir teâmül hâlini almıştı. Bu dönem için bir şeyi daha kabul etmek gerekir ki devlet, para karşılığı *mansıp* vermeyi kanunlaştırması yanında bu uygulamanın suistimal edilmesini önlemek için de zaman zaman düzenlemelere gitme ihtiyacını hissetmişti. Uygulamanın taşra *ümerâsını* ve reayayı tahrip şekline ve sonuçlarına yukarıda değinmiştik. Taşranın yı-

³² Mehmet Genç, askerî zümrenin başlangıçtan itibaren sistemin içinde bulduklarını, ancak XVI. yy. sonlarından itibaren maaşlarını zamanında ve tam olarak alabilme arzusuyla iltizâm sistemine daha büyük çapta yöneldiklerini belirler. Bu yönlelikle beraber ağırlıkları artmaya başlamış ve tamamen inhisarlarına alışları XVII. yy. ortalarında gerçekleşmiştir (Mehmet Genç, "İltizâm", *DİA*, c. 22, s. 154-158).

³³ Âlî'nin kendi tecrübelerinden aktardığı bilgilerden, devletin eyalet yöneticilerine malî imtiyazlar vermekle ne denli maddî imkânlar tanıdığını öğreniyoruz. *Câize* uygulamasıyla devlet, yüksek gelirlerin farkında olduğunu gösteriyor ve bunun karşılığını bir şekilde değerlendiriyordu. "Bu hakir ki sene-i 992 tarihinde *dâri'l-hilâfe-i Bağdad'a defterdâr oldum, zamanımda mazûl olan beglerbegileri kırkar bin altunla eyalet-i Bağdad'a haridar buldum. Her çend ki hazineden ber-vech-i nakd aldıkları sâliyânelerin hisâb üdüüm, otuz bin filoriden tecavüz etmediğünün gavrına yetdüm. Pes neden ki bu mikdar altun vireler, eyalet-i Bağdad'a nakd-i can ile talib olalar deyu birinin makbuzatım yokladum. Defterdarlar ma-beyni olmağıla bir senede yüz on yük akça hizâne-i âmireye ve iki yüz kırk yük akça kendi hizânesi namındaki harabe-i gamireye tahsiline vukuf buldum. Fela cerem nezaretleri ref olunsa ve ol hidmet mücerred defterdarlara sipariş kılınsa hizâne-i âmirenün rüz be-rüz izdiyâdı ve anlardan sadır olan irtîşa bazarınun kesadı mukarrer olurdu. ... nezaret ile kırk bin altun saydıkları eyalete bila nezaretin beşbin flori virmezlerdi, belki müşteri idâdında bile dahil olmazlardı" (Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âlî*, İstanbul 1996, s. 124'den naklen Andreas Tietze, *Mustafa Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, Viyana 1978, s. 65).*

ranması neticede merkezin güvenilirliğini ve güvenliğini etkilediği için devlet bu uygulama için birtakım kolaylıklar içeren düzenlemelere gitmek zorunda kaldı.

Câize oranlarının düzenlenmesine ilişkin rastlayabildiğimiz ilk bilgiler Koca Ragıp Paşanın sadareti dönemine atfedilir. 1174/ 1760-61 yılında yapılan bu düzenlemede câize oranları yeniden belirleniyordu. Bu oranlar büyük ihtimalle idarî birimlerin geçmiş yıllar itibariyle azalan veya artan hasılatları göz önüne alınarak ayarlanmıştı. Aynı düzenlemenin içerisinde yine taşra *ümerâsının* hazinesine yük olan *ıydiyye*, *rikâbiyye*, *hizmet-i mübaşiriye*, *kudûmiye* gibi çeşitli başlıklar altında padişah hazinesine ve bir bölümü sadrazam hazinesine yapılan ödeme veya *hediyye* türü masrafların bazılarını kaldırmaya bazılarının ise miktarını azaltmaya yönelik teklifler de yer alıyordu³⁴.

1779 Eylülünde Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa vezirlere hitaben bir *buyuruldu* yayınlarak câize, *bohça-bahâ* ve *avâid* üzerine yaptığı düzenlemeyi duyurdu. Bu düzenlemede esas olarak, kendi hesabına *bohça-bahâ* ve *avâid* türü ödemeleri kaldırdığını bildırıyordu. Ragıp Paşa düzenlemesine atfen önceden kabul edilebilir sınırlara çekilmiş olan câizeyi ise ödemeye devam edeceklerini de belirtiyordu. Ancak câize ödemelerini sadece kapı kethüdalarının hesap defterlerine göre yapmayıp, sadaret kethüdasının kendilerine yazacağı mektupta bildireceği rakamları kabul ederek yapmaları gerektiğini vurguluyordu. Böylece kapı kethüdalarının câize adı altında kendi hesaplarına fazla para taleplerinin önüne geçilebilecekti. *Buyuruldu*sunda ayrıca kendilerine tanıdığı bu kolaylıkları göz önüne alarak idareleri altındaki reayaya *salmalarla* vergi yükü getirmemelerini tenbih ediyordu. Mehmed Paşa burada *bohça-bahâ* ve *avâidi* kaldırdım derken yeni bir teamül getirdiğini kastetmiyordu şüphesiz. Sadece kendi hakkından feragat ettiğini bildırıyordu. Çünkü kaldırıldığı zikredilen kalemler zaman zaman yine yasaklanmış olsa bile maaş sistemine geçilene kadar devam edecekti³⁵. Veya kendinden sonrası için de geçerli olmak üzere hazırlanmış olsa bile bunun uygulanmadığını anlıyoruz. En azından ferman yerine kendi *buyuruldu*su ile yayınlanması da bu kaldırmanın sınırlı oluşunu ortaya koyuyor³⁶.

³⁴ TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), nr. E-7019/23.

³⁵ 1210 (1795-1796)'lu yıllarda padişaha bazı vilâyet ve merkez memuriyetlerden sunulan ıydiyye miktarları için bkz. TSMA, nr. D-90.

³⁶ BOA, C. DAH. (Cevdet Dahiliye Tasnifi), nr. 10334.

1792 tarihinde III. Selim döneminde yapılan düzenlemede Ragıp Paşanın sadareti esnasında yapılan düzenleme yine esas kabul edilmiş, onun yaptığı tenzilat esas olarak kalmış, ancak bazı birimlerden bir miktar daha indirimle gidilmiştir. Merkez memuriyetlerden bazılarının üzerinden câize ödemesi tamamen kaldırılmıştır. Düzenlemede kayda değer esas nokta daha önceden kumaş ve çeşitli hediyelerden oluşan *bohça* alımı bu şekliyle kaldırılmış, yerine sadece eşyaların değeri miktarında nakit akçe *avâide* ilâve edilmiştir. Böylece kendisine gelen hediyeleri paraya çevirebilmek için zaman ve bazen eşyanın değerinden kaybeden *avâid* sahipleri tevcihi takip eden günlerde nakit para alabilme şansına sahip olacaklardı. Düzenlemede eski *bohça* şeklinin kaldırıldığı söylene de uygulamada başarı sağlanamadı. Eski alışkanlıklardan ne merkez görevlileri, ne de bunlara yaklaşabilmenin etkili yollarından olan *hediyye* vermeyi bir yol olarak gören *taşra ricâli* vazgeçememişlerdi. Esasında daha önceki dönemlerde de *bohça*nın kaldırılması yönünde kararlar alınmıştı. Ancak bu yasaklar iki tür *bohça* uygulamasının da başlamasına önayak oldu. *Bohça-i evvel* ve *bohça-i sâni* adıyla anılan uygulamada, birincisi yine kumaş türü hediyelerden oluşan sunumu, ikincisi ise bunların nakit karşılığı olan para miktarını tanımlıyordu³⁷. Bu düzenleme ile belki de sadece ikinci tür nakit ödemelerin *avâid* içerisinde eritilmesi düşünülmüştü. Düzenleme çok ciddi yeni hükümleri içermiyordu. Eski ayarlamalarda belirlenmiş veya değinilmiş olan câizenin toplanması muamelâtında görev alanlara, görevlerinde dikkat etmeleri uyarıları tekrar ediliyordu³⁸.

Maaşa geçişten önceki tesbit edebildiğimiz son düzenleme 1793 yılında *vüzerâ* hakkında getirilen yeni uygulama kararlarıdır. Düzenleme sadece câize ve bu tür ödemelere yönelik değildir. Genel olarak *vüzerânın* taşra idaresinde karşılaştıkları sorunlara çözüm getirmeye yöneliktir. Bunların içerisinde en önemli madde, *vüzerânın* atama süreleri ile ilgili ortaya çıkan olumsuzlukların giderilmesine yönelik olanıdır. Taşra idarecilerinin sık yer değiştirmesinin hem reaya hem de *vüzerâ* açısından sakıncalarını ortadan kaldırmak için görev sürelerinin en az üç, uygunsa beş hatta daha uzun sürelerle uzatılması öngörülmüştü. Düzenlemede câize

³⁷ Mesela sadâret kethüdâsına sunulmuş olan *bohça-i evvel*deki eşyalar ile birlikte *bohça-i sâni* adıyla aldığı 4.000 guruşluk bedel için bkz. (C. DAH., nr. 11511).

³⁸ BOA, C.DAH., nr. 16724. Belge düzenlemenin maddelerini ve sadrazamın *buyurulduğunu* içermektedir. Hatt-ı hümayunlu şekli için bkz. (BOA, BEO (Babialı Evrak Odası), *Sadaret Def.*, nr. 438, vr. 71b). Ayr. bk. Mehmed Galib, "Vak'anüvis Teşrifâtı Edib Efendi-Selîm-i Sâlis'in Ba'zı Evâmîr-i Mühimmesi", *TOEM* (1 Haziran 1327), İstanbul 1329, I/8, 500-504.

oranlarında değişikliğe gidilmekten ziyade, ödeme şekillerinde herhangi bir mağduriyete uğramaları için daha önce belirlenmiş olan muamelât kalıpları tekrar hatırlatılıyor ve haklarının korunması için kethüda beyin bu işteki sorumluluğunun daha ön plâna çıkarıldığı vurgulanıyordu. Câize toplanmasında valiler ve kapı kethüdaları arasındaki karşılıklı sorunların giderilmesine nezaret etme işinin, devletin iki numaralı elemanına verildiği zikredilirken bir nevi güven tazelenmesi yapılmış oluyordu³⁹.

Câize miktarları üzerinde yapılan değişikliklerin bir düzenlemeye tâbi olma zorunluluğu olmadığı da açıktır. Bir idarî birimin yıllık gelirlerinde görülen düşüş veya artış o birimin câize miktarının artırılmasına veya azaltılmasına veya bu birimin başka bir birimle birleştirilerek tevcih edilmesi sonucu câizesinin de birleştirilmesi yollarına sadrazam karar verebiliyor olmalıdır. Düzenleme tarihleri ve alınan miktarlara bakıldığında genel üzerinde çok fazla bir değişim görülmez. Ancak küçük orandaki idarî birimlerde veya memuriyetlerde fark edilir azalmalar veya artışlar da dikkati çeker. Seçilmiş birimlerden bir örnekleme yapacak olursak, aşağıdaki rakamlardan hareketle zam uygulamasının niteliğini daha kolay anlayabiliriz.

	1786 ⁴⁰	1807 ⁴¹	1816 ⁴²
Nezaret-i Derbendât	10.000	10.000	12.500
Liva-i Yanya	–	4.000	6.500
Liva-i Avlonya	2.000	2.000	3.000
Delvine	1.000	1.000	1.500
Liva-i İnebahtı	2.500	5.000	6.000
Liva-i İlbasan	1.500	1.500	2.000

Bu rakamları 1792 düzenlemesinin öncesi ve sonrası verileri olarak değerlendirdiğimizde İnebahtı dışında aynı rakamların korunduğunu görürüz. Ancak 1816 tarihinde yeni bir düzenleme olmadığı hâlde, genel içerisinde sadece bu birimlere zam yapılması uygun görülmüş ve bu yılın câizeleri zamlarla beraber kendilerinden teslim alınmıştır. Dolayısıyla

³⁹ BOA, *MAD* (Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi), nr. 7534, s. 2-6.

⁴⁰ TSMA, nr. D-4937.

⁴¹ BOA, *D.BŞM* (Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe Tasnifi), nr. 7478.

⁴² BOA, C.DAH., nr. 13874.

idarî birimlerin statü değişiklikleri ve malî değişimleri her yıl yeniden göz önüne alınıyordu. Tabii merkezdeki *ricâlin* artan harcamalara kaynak aradıklarında birkaç birime padişahın iznini alarak zam yapma yoluna gidebileceklerini de tahmin edebiliriz.

Câize alımı 1830 yılında kaldırıldı. Câizenin kaldırılmasıyla şüphesiz bu ödemeyi yapan idareci zümre rahatlamış oldu. Ancak câize alanlar açısından ortaya çıkan büyük gelir boşluğunun nereden telafi edileceği önemli bir problemdi. Devlet câize alanlara maaş bağlama kararını vermişti. Fakat maaş belirlemedeki kriter ne olacaktı ve karşılığı hangi kaynaktan sağlanacaktı? Sadrazamın maaşı için bir yılda idarî birimlerden aldığı câize miktarları ile malî alanda iltizâm sahiplerinden aldığı kalemiye miktarları toplanarak 12 aya bölündü. Çıkan rakam aylık maaşa kriter olarak kabul edildi⁴³. Câize adı kaldırıldığından ve idareci atamalarında artık talep edilmediğinden, kaynak olarak, çok öncelerden konulmuş ve artık rutin hâle gelmiş olan *imdâd-ı hazeriye* vergisinin bazı kalemleri tahsis edildi⁴⁴. Bu tarihteki değişimle birlikte uygulamaya konulan maaş sistemi ile 1838 tarihli bütün memurların maaşa geçtikleri düzenlemeyi karıştırmamak gerekir. Bu uygulama bir bakıma genel maaş sistemine kademeli geçişin de bir basamağı olmaktadır⁴⁵.

Yeni uygulamada aslında câize miktar olarak kaldırılmamış, sadece isminin kullanımı terk edilmiş olmaktadır. Ayrıca toplayıcı ve muamelâtını yürüten birimlerde değişim olmuştur. Kısacası dolaylı vergi statüsünden çıkarak devletin temel malî organizasyonunu gerçekleştiren hazinenin

⁴³ BOA, MAD, 10281, s. 14. Lütfi: "... işte o vakitlerden sonra hazîne-i mâliye kâffe-i hademe ve me'mûrine maksemü'l-erzâk olmaya başlamıştır" demektedir (Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1291, II, 172).

⁴⁴ İmdâd-ı hazeriye vergisinin câize karşılığı maaş kaynağı olarak nasıl kullanıldığına dair bir örnek için bkz. BOA, HH (Hattı Hümayun Tasnifi), nr. 26715.

⁴⁵ 1838 tarihinde daha genel anlamda maaşa geçiş söz konusu olmakla beraber bu düzenleme de bütün devlet çalışanlarını kapsamaz. Kademeli şekilde maaşa geçiş daha sonraki tarihlerde de yapılmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. (Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1995, s. 105-111; Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye; Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, trc. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996, s. 315-362). Eyalet ve sancak idareleri ile merkez memuriyetleri için câizenin kaldırılmasıyla bütün câize türleri kaldırılmış olmuyordu. Bazı bölgelerde câize uygulamasının bir takım resmî görevliler için daha sonraki yıllarda da devam ettiği anlaşılıyor. Mesela Trablus Garb kadısı 1844 yılında bile atadığı kaza naiblerine ve valiye câize ödemeye devam ediyordu. Ayrıca yıllık câizeden miri için de bir ödeme yaptıkları anlaşılıyor (BOA, İ. DAH, (İrade Dahiliye Tasnifi) nr. 4862).

klâsik vergi kaynaklarından birisi hâline sokulmuştur. Taşra veya merkezdeki *devlet ricâlinin* kişisel varlıklarından alınmak yerine, atandıkları idarî bölgenin ahalisine doğrudan havale edilen bir vergi türü olarak kullanımı devam etmiştir. Maaş hak eden *ricâl* de kendi gayretleriyle topladıkları eski gelir yerine Mukataat Hazinesine havale edilen ve bu hazinenin *irâdı* olarak gösterilen kaynaktan aylık almaya başlamışlardır. Uygulamanın konumuz açısından önemi, yeni konulan maaş sistemine kaynak olarak câizenin kriter alınması, geçmiş tarihlerdeki câize alımının meşruiyet noktasını oluşturması ve mantığını çözmemize yardımcı olmasıdır.

Câize Alanlar:

Padişah idarî anlamda vezirlik rütbesi verilenlerden câize alıyordu ve adı da zaten *tuğ-ı hümayun câizesiydi*. Bu türde idarî birimde dikkate alınmadan *vezâret* rütbesinin câizesi alınıyordu. Yani bir vezir ister vali olsun, ister sadece bu rütbeyi taşısın ödeme yapmak durumundaydı. Vezir rütbe yanında *mansıp* tayini de almışsa, görev câizesini ayrıca vermek durumundaydı⁴⁶. *Tuğ-ı hümayûn câizesinin* miktarlarında tarihî seyir içerisinde bir değişim görülüyor. 22.500 guruşluk bu miktar üzerinde padişah, zaman zaman af yetkisini kullanarak indirimde gidebiliyor veya tamamını bağışlayabiliyordu. Bu açıdan padişahlar câize toplanması konusunda Babıali ricâline nazaran daha esnek tutum izleyebiliyorlardı. Bu esneklik câize miktarlarını taksitlendirme, ileri bir tarihte ödenmek üzere borçlandırma ve zikredildiği gibi, indirim yapma veya affetme gibi uygulamalara gidilerek sağlanmaktaydı. *Vüzerânın* padişah hazinesine ait borçlarına dair düzenlenmiş bir defterde 1770-1775 yılları arasında câizelere ait borçlanma miktarları, padişahın *vüzerâyâ* malî olarak yaklaşımı açısından önemli ipuçları vermektedir. Yaklaşık 5 yıllık câize borçlarının toplamı bu kayıtlara göre

⁴⁶ “*Ve Silâhdâr-ı Şehriyârî Hasan Ağa mazhar-ı iltifât-ı bende-nevâz olup rütbe-i vizâret ile ser-efrâz olmaları ile tuğ-ı hümayûn câ’izesi kırkbeş kîse ve Mısır mansıbı tevcihi mukabelesinde dahi yüzelli kîse akçe teslim-i hazîne-i amire eylediler*”. Muharrem 1099 (1687) (*Zübde*, s. 266). Keza 1113 (1701) Safer’inde Hazine-i amire kethüdasına vezaretle Basra mansıbı verildiğinde vezaret için kırkbeş kîse akçe, mansıbı için yüzelli kîse akçe hazine-i amireye teslim etmişti. (*Zübde*, s. 272). Bu iki örnekteki ödemelerin enderun hazinesine değil de doğrudan hazine-i amireye teslim edilmesi zaten bu paranın devlet işlerinde acilen kullanılması gereğini ortaya koyuyor. Başka bir belgede “*İşbu defterde muharrer olan cevâ’iz ve avâid müceddeden ihsân-ı hümayûn buyurulan rütbe-i vâlâ-yı vezârete mahsûs olup Eyâlet-i Cezâyir-i Bahr-ı Sefid’e merbût olan yirmialtı bin altıyüz guruş başka câ’ize olup ikisinin dahi ber-mu’tâd verilmesi bâ-hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn cârî olan şürûtundan iken ...*” sözleri de *vezâret* ve *mansıp* câizelerinin farklılığına işaret ediyor (C. DAH, nr. 8480).

442.395.5 guruştur. Bazı vezirler ise borçlarını ödeme fırsatı bulamadan ölmüşlerdir. Defterdeki diğer kayıtlara göz attığımızda *vüzerânın* Enderun hazinesine borçlanma biçiminin sadece câize kanalıyla gerçekleşmediğini de söyleyebiliriz. 1182-90 (1768-1776) yılları arasında başka vesilelerle iç hazineyle birlikte Darphane hazinesinden aldıkları ve geri ödemedikleri miktar 4.450.979 guruş gibi hatırı sayılır bir miktarı bulmaktadır. Bu borçlanmanın 2 milyon guruşa yakını Darphane hazinesinden yapılmıştır⁴⁷.

Padişah hazinesinin sadece kişisel masrafları veya saray masraflarını karşılamak için değil, idari temsilcilerinin veya diğer devlet işlerinin görev finansmanını sağlamaya yönelik kullanıldığı da açıktır. Böylece *tuğ-ı hü-mâyûn câizesi*, çok yönlü kullanıma açık olduğu anlaşılan Enderun Hazinesinin (ceyb-i hümayun, iç hazine) gelir birimlerinden birisi olarak değerlendirilmekteydi. İdarî makamlardan gelen bu gelir ile birlikte selatin evkafından, *cizye* kalemlerinden ve bazı imtiyazlı eyaletlerden gelen atama ödemeleri önemli bir yekûn oluşturmaktaydılar.

Padişahlar şahıslara verilen malî imtiyazlı görevlerden de câize adı altında para alıyorlardı. Mesela hazineden *cizye* toplama yetkisi almış olan mültezimler *cizye câizesi* adıyla bir meblağ ödüyorlardı⁴⁸. *Cizye buyuruldu* karşılığı alınan câizenin yanı sıra *avâid* adıyla Maliye, Babıali ve saray görevlileri ile bir takım görevden ayrılmış, ihtiyaç sahibi devlet adamlarına dağıtılmak üzere ayrı bir meblağ alınıyordu⁴⁹. Aynı şekilde *cebelü bedeliyesi* ve *avarız* vergilerini tahsil yetkisini alan kişiler de bu uygulamaya tâbi idi. *Cizye* toplamada *kefillmeye* gidildiğinde *kefilleme* adı altında ayrıca bir miktar ücret talep ediliyordu. Zikredilen kalemler her ne kadar

⁴⁷ BOA, D. BŞM, ZMT (Zimmet Halifesi Defterleri), nr. 13846, s. 1-7.

⁴⁸ *Cizye buyuruldu*larıyla birlikte *cizye bohçaları* verilirken câize alınıyordu. “*Berây-ı câize-i cizye. Der hîn-i tevzi-i boğça an kazâhâ-i ...*” (T SMA, nr. D-8538). *Cizye câizeleri* sadece padişaha mahsus ödenmiyordu. *Cizye câizesi mevkufu* adıyla Babıali'nin *kalemiye* ve *ağayân* zümrelerine giren bütün görevlilere hisseleri senede bir defa dağıtılıyordu. XVIII. yy. sonlarında dağıtılan mevkuf akçe toplam 203.225 guruşdu (D. BŞM, nr. 4579, s. 1-2).

⁴⁹ 1182 Şabanında(1769) *cizye avâidâtı* olarak anılan yaklaşık 47.000 guruşluk meblağdan padişahın ihsanda bulunduğu 56 şahıs arasından örnekleme yaptığımızda bunun Babıali ricâlinin aldığı *avâidin* taksim şekline biraz farklı olduğu anlaşılacaktır. Babıali'de dağıtılan *avâidi* alanlar fiilî olarak görev başında bulunan memurlar ve artık mutad olduğu için ihsan olmaktan çıkmış görünen bir hisse alıyorlar. Bu listede ise tam bir ihsan mantığı ve uygulaması seziliyor. “*Şikk-ı sâni Süleyman Efendi 2800 guruş; Münecimbaşı Efendi 1000 guruş; Başmukataa'dan mazûl Behram Bey Efendi 700 guruş; Paşakapusu Mahallesi imamına 250 guruş; Kasapbaşı damadı Mustafa Ağa 400 guruş; Kapı kethudâlarına 500 guruş*” (T SMA, nr. D-6588).

malî birimlerin faaliyet alanlarına giriyorlarsa da padişaha ve sadrazama câize hissesini ödüyorlardı. Bu bakımdan sadarete isabet eden meblağlar sadaret kethüdasına teslim ediliyordu⁵⁰.

Padişah dışında câize alanlar -sadrizam ve sadaret kethüdası- devlet içerisinde yüklendikleri görevlere ve statülere bakıldığında, sadece mevkilerinin yüksekliği dolayısıyla bu meblağı hakeder pozisyonları yoktu. Aynı zamanda tayin işlerinde önemli ölçüde ilgileri vardı. *Vüzerâ*, beylerbeyi, sancakbeyi ve merkezdeki *mansıplara* atanan *ehl-i manâsıbın* bütün tayin işlerini kararlaştırır ve yürürlüğe koyan bu ikisi ve reisülküttabdır. Sadrazam, atama listelerini oluşturan kişidir. Atama alanının bütün devlet görevlilerini kapsayan genişlikte olması, adayların tek tek tanınmasını güçleştirmekteydi. Kethüda bey ve reis efendi burada devreye girerek ona yardımcı oluyorlardı. Atamalar gerçekleşikten sonra görev beratları reis efendiye bağlı olan beylik ve tahvil kaleminde hazırlanıyordu⁵¹. Babıalinin ferman çıkışları kethüda beye bağlı bulunan kâtip efendi kaleminde düzenleniyordu. Taşraya gönderilen fermanların çıkış tarihi, kiminle gönderildiği, kime gönderildiği, bu odadaki gelen-giden defterlerine kaydediliyordu. Fermanı götürecek kişi de kâtip efendi tarafından tayin ediliyordu⁵². Böylece bu görevliler tayin muamelâtıyla yakından ilgili oldukları için de böyle bir ödemeyi hak eder konumdaydılar. Sadaret kethüdası Babıalinin ortaya çıkışıyla birlikte önem kazanan ve sadarete ait bütün işlerde yardımcılık görevini yerine getiren memurdur. Sadrazamla ilişkisi, padişah-sadaret arasındaki ilişkiyi anımsatan bir konumdadır. Yani sadrazam nasıl *vekil-i mutlak* olarak padişahın yetkilerini kullanabiliyorsa, o da yetki ve sorumlulukları, sadrazam kendisini vekil tayin ettiğinde kullanabilen bir görevli olarak devletin üçüncü adamıdır⁵³. Bu özelliğinden dolayı câizeden sadrazamın üçte biri oranında, bazen de yarısı kadar hisse sahibidir.

⁵⁰ Bir irad defterinde “*Berây-ı câ’ize-i cizyehâ-i mezkûrîn ...*” başlığı altında Recep, Şaban, Ramazan ve Şevval’de verilen *cizye buyurulduları* karşılığı alınan câizeler kayıtlıdır. Ayrıca “*Berây-ı câ’ize-i cebelüyân*”, “*Berây-ı câ’izehâ-i avânîzhâ ...*” başlıklarında diğer câize çeşitlerine ve kimlerden alındığına dair kayıtlar bulunmaktadır (TSM, nr. D-824, s. 4-6).

⁵¹ Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s.118-136.

⁵² Muzaffer Doğan, *Sadaret Kethüdalığı (1730-1836)*, Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 51-52.

⁵³ Geniş bilgi için bkz. Muzaffer Doğan, *a.g.t.*

Sadrazamlar için câizeyle birlikte *kalemiyye* de önemli gelir kaynaklarından idi. Mukataaların iltizâma verilmişinde sadrazamın ve defterdarın aldıkları *kalemiyyeler* malî alanın câizesi niteliğindedir. Burada malî idarî birim ile malî gelir birimlerini karıştırmamak için, birinci gruptan memur atamasında câize adıyla ödeme yapıldığını, ikinci gruptan ise yani idarî tayin niteliği taşımayan mukataa mutasarrıflarının oluşturduğu kesimden alınan meblağa “kalemiyye” adı verildiğini belirtmekte fayda vardır. Kalemiyye alımında farklı olarak sadaret kethüdasının yerini defterdar dolduruyordu. Malî organizasyonun sorumlusu olan başdefterdar genellikle 1/3 oranında hisse alıyordu⁵⁴. Devletin malî bürolarının başına atanan memurlardan alınan câize yanında *avâid* adıyla toplanan miktar Babialî'nin büro şeflerinden bazıları ile birlikte Bab-ı Defterînin (defterdarlık) önemli memurlarına dağıtılıyordu. Bu gelirlere verilen önem dolayısıyla tahsil edilmeleri için emr-i âlî çıkartılabiliyor ve tahsile nezaret etmek üzere bir mübaşir tayini de gerçekleştirilebiliyordu. Sadaret değişikliğinde eski sadrazamın tahsil edemediği kalemiye bedeli yeni sadrazam adına tahsil ediliyordu. Kendi adına olan kalemiyyeyi de ayrıca alıyordu⁵⁵.

Câizenin Tahsil Şekli ve Muamelâtı:

Câize, merkez memuriyetlerinden, taşra idarî birimleri eyalet ve sancaklardan ayrıca vezirlik rütbesi verilenlerden alınıyordu⁵⁶. Vali veya beylerin ödeyecekleri câize miktarları sadaret kethüdası tarafından kendilerine bir mektupla bildiriliyordu. Bu mektuptaki liste de kethüda katibinin defterlerinde veya teşrifat defterlerinde kayıtlı, geçmiş senelerde tesbit edilmiş muayyen rakamlara bakılarak hazırlanıyordu⁵⁷. Aynı şekilde vali-

⁵⁴ Devletin XIX. yy. başlarında sahip olduğu bütün mukataalar ve bunlardan sadrazamla defterdarın almış oldukları kalemiye miktarları için bkz. (BOA, MAD, nr. 10281).

⁵⁵ Sadrazam seferden merkezdeki kapı kethüdasına yazdığı kaimede Sayda mukataasından kendisine ve selefine ait kalemiyenin Cezzar Ahmed Paşa'dan tahsili için merkezde emrinin hazırlanmasını, defteriyle beraber mübaşire teslim edilerek gönderilmesini istiyordu (BOA, KK, nr. 5, s. 14).

⁵⁶ Yalnız sefere görevlendirilen memurlardan câize alınmıyordu. Sefer esnasında idarî bölgesinde kalanlardan ise alınmaya devam ediliyordu. Bu başkentte kalan idareciler için de geçerliydi. Sefere giden idarecilerin masrafları en az iki katına çıkıyordu. Ayrıca ödeme yükünün altına girmemeleri için *kanûn-ı kadîm* olarak bu kural yerleşmişti. Seferde yapılan tevcihatta câize alınmamasına dair bir örnek için bkz. (BOA, KK, nr. 7534, s. 97).

⁵⁷ Bu normal ve genel işleyiş şekli için geçerlidir. Padişah bir memurun durumuna merhameten o yılın câizesinin indirimli alınması veya hiç alınmaması için talimat

nin câizesini ödeyecek olan merkezdeki kapı kethüdasına, hazırlanan câize pusulası veriliyordu⁵⁸. Meblağ teslim edildikten sonra kethüda kâtibi, ödendiğine dair ödeyenin adamlarına -ki bunlar kapı kethüdası veya onun çukadarları oluyordu- *edâ tezkeresi* veriyordu. Geçmiş yıllara dair bir hesap karışıklığı olmaması için gerektiğinde ibraz edilmek üzere bu tezkereler iki tarafça da saklanıyordu. Bir idarecinin câize ödeme gerekçesi olarak normalde ona verilen *tevcih berâtı* yeterli olmaktadır. Ancak göreve getirilen kişi ödeme yapmakta gecikir veya kaçınır duruma gelerek oyalama teşebbüsünde bulunduğu zamanlarda yaptırım olarak ferman çıkartılıyordu⁵⁹. Yine gecikme olduğu takdirde tahsil işine bir mübaşir tayin ediliyordu. Bu durumda sadrazamın kapı kethüdası ödenecek kalemleri ve miktarlarının listesini içeren bir defter sureti çıkartıyordu. Bu defter suretine göre tesbit edilen miktarların tahsili için ferman çıkartılıp bir mübaşirle birlikte taşrada veya merkezde bulunan *ricâlin* yanına gönderiliyordu. Bütün bunlara ilâve olarak durumu teyid edici mahiyette bir de *sadâret*

verdiğinde miktarlarda değişiklik olabilmektedir. Ancak câize listelerinin geçmiş yıllarla bir çelişki göstermemesi için mutad câize miktarı yazıldıktan sonra yapılan tenzilât veya af burada derkenar olarak gösterilir. Yine geçici şartlarda miktar belirlenmede geçerli câize oranlarının dışına çıkılabilecek uygulamalara gidildiği de görülmektedir. “*Geçen sene Kıbrıs’dan câ’ize ve bohça-bahâ alınmasun deyu hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûnları sudûr etdiğine binâen ...*” Affa dair bu kaydın yanında yine Kıbrıs muhassılığının bir başkasına tevcihinde câize belirlenmesinin nasıl yapıldığına dair bilgileri buluyoruz: “*Hâlâ Kıbrıs muhassılının karındaşı Kara Silahdâr câ’ize mîkdârı yirmibin beşyüz guruş vererek ister. Yanyalı Mehmed Bey dokuzbin beşyüz guruş dahi zamm ile otuz bin guruş virmek üzere tâlib olup ...*” Sadrazamın telhisine padişahın verdiği cevap hem bu konudaki görüşünü hem de padişahın câizeye bakış açısını yansıttığı için I. Abdülhamid’in hatt-ı hümayûnunu aynen nakledeyim: “*Benim vezîrim! Benim câ’ize ve avâ’id alınmasun dediğim iltizâm iden kimesne ziyâde akçe verdim deyu fukarâyâ zulm etmesün içündür yohsa câ’ize alındıktan sonra gerek mîrî alsun gerek sâ’iri alsun otuzbin guruş câ’ize verenden nısfın alıp fukarâyâ zulm ü gadr etdirmemek isterim. Böylece nizâm virüp ve muhassıl olacak âdemi tecessüs eyleyüp hilâf-ı rızâ hareketi olur ise katl eyleyeceğimi kendüye ifâde ve tenbîh eylesin*” (BOA, HH, nr. 15071). “Gerek mîrî alsun gerek sâ’iri alsun” sözünden iltizâmlı idarî birimlerde veya buradaki gibi muhassılıklarda câize artırımını mîrî için en üst seviyeye çıkartana verilmesinin söz konusu olduğunu anlamamız gerekir. İdarî birimlerin câizeleri mutad miktarlar üzerinden alınıyordu.

⁵⁸ BOA, C. DAH., nr. 10334; BOA, KK, nr. 1, s. 35

⁵⁹ 1225/1810 yılı câizesini ödemediğini iddia eden Kıbrıs muhassılının bu ödemeyi geçmiş yıla mahsuben yapmış olduğu o yılın eda tezkiresine bakılarak anlaşılmıştı. “*Yirmüç senesi Ramazanının onüçüncü günü târihiyle müverrah ol vakt kethudâ kâtibi olan hâlâ tezki-re-i evvel Ahmed Beyefendi bendeleri tarafından verilmiş olan musahhah bir kut’a edâ tezkeresini mîr-i mûmâ-ileyhin kapu çukadârı ibraz edüp ...*” Aynı muhassılın 1225 yılı câizesini bu bahane ile ödemek istememesi üzerine tahsili hususunda hatt-ı hümayunlu ferman çıkartılmıştı “*... zâver-efzâ-yı sahîfe-sudûr olan hatt-ı şerîf-i pâdişâhî ... iktizâsı üzere ...*” (BOA, KK, nr. 22, s.73).

kaimesi yazılıyordu⁶⁰. Câize yıllık tevcihat uygulamasına geçişten sonra senede bir defa alındığı için kapı kethüdası ile temsil ettiği vali arasındaki hesap da yıllık görülüyordu. Hesaplaşmada kapı kethüdası yaptığı ödemelerin defterini sadaret kethüdasına teslim ediyor, kâtip efendi kaleminden kontrol edildikten sonra bu defteri sadaret kethüdası mühürlüyor ve validen alacağı kalmış ise ödenmesini sağlıyordu⁶¹.

Câize listeleri sadaret kethüdası kalem ve teşrifat kalem olmak üzere iki ayrı birimde kayıtlı tutuluyordu⁶². Bunlardan birincisi kapı kethüdalari ile paşalarının arasındaki anlaşmazlıklarda ve hesap kontrollerinde kullanılmak üzere eski listeleri saklı tutuyordu. İkincisi ise bürokrasi alanının kanunlaşmış protokol ve tören kurallarının kayıtlarını muhafaza eden kurum olarak bu konularda anlaşmazlık çıktığında kanun maddelerini çıkartarak teşrifatın uygulanmasını sağlıyordu. Câize ödemesi de tevcihat merasimi dolayısıyla teşrifatı ilgilendiren bir uygulamaydı. Göreve atanmış bir memurun beratını nasıl alacağını, buna karşılık yapacağı ödemeleri ne şekilde gerçekleştireceğini ve neleri takdim edeceğini, istendiği takdirde bilgi olarak kâğıda döküp ilgisine veriyordu⁶³. Zaten merkez *ricâli* câize ve *avâid* alımlarını teşrifat kalemindeki kayıtlar oranında talep edip alabiliyorlardı⁶⁴. Zaman içerisinde câize miktarları ve toplama şekillerinde değişikliğe gidilerek bir düzenleme yapıldığında yeni maddeler her

⁶⁰ Böyle bir işlem için bkz (BOA, KK, nr. 5, s. 14).

⁶¹ BOA, MAD, nr. 7584, s. 5.

⁶² Teşrifatla ilgili bir takirde “*sadrâzam efendimiz hazretlerinin ve sa’âdetlü kethudâ bey hazretlerinin câ’izeleri kethudâ bey kâtibi efendi defterinde mukayyed olduğu ma’lûm-ı devletleri buyuruldukda ...*” ifadeleri bu muameleyi vurguluyor. Bu iki görevli bütün mansıblardan câize aldığı için tam bir câize listesi oluştuğunu düşünmek yanlış olmaz (TSMA, nr. E-2155-1).

⁶³ Mesela bir ilmühaberinin içeriği şu şekilde olabiliyordu: “*Benim devletlü veliyyünniam efendim! Devletlü sadrazam efendimiz hazretlerinin câ’izeleri onbeşbin guruş ve kethudâ bey hazretlerinin yedibin beşyüz guruş olduğu tashih olunup rütbe-i vâlâ-yı vezâret ihsân buyurulan vüzerâ-yı izâm hazerâti mevcûd olup serâser kırk ilbâs olundukda üçüncü gün mûmâ-ileyh kethudâ bey tebriklerine vardıkda derûn-ı defterde mezkûr üçbin beşyüz guruş donanmış esb ve kırk ve boğça virilüp câ’ize-i mezkûre dahi başka virilür. Ve illâ taşrada bulunur ise ancak câ’ize verildiği ma’lûm-ı devletleri buyuruldukda emr ü fermân efendimindir*” Bende el-Hâc Ebu Bekir; Teşrifâtî, (TSMA, nr. E-8459).

⁶⁴ “*Müceddeden rütbe-i vâlâ-yı vezâret ihsân buyurulan vüzerâ-yı izâm hazerâti taraflarından bâ-hatt-ı hümayûn ve bâ-fermân-ı âli ber-müceb-i defter-i teşrifât virilügelen avâ'id-i mu'tâdedir*” (TSMA, nr. E-2155/1). Teşrifat defterlerinde kanun olarak kayıtlı bulunan devletle ilgili bu türden ödeme şekilleri hakkında geniş bilgi için bkz. Filiz Çalıışkan, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi*, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

iki bürodaki defterlere kaydediliyordu⁶⁵. Bu açıdan iki büro birbirini ilmühaberler yoluyla sürekli bilgilendirmek durumundaydılar. Bütün bu muamelâtın ve kapı kethüdaları *câize*, *avâid*, boğça gibi tayin ödemelerinin teslimini gerçekleştirdikten veya ileriye yönelik ödeme garantisi verdikten sonra, tevcih fermanı bir mübaşirle idareciye gönderiliyordu⁶⁶.

Sadrazam seferde ise merkezde kendi adına *câizeyi* kapı kethüdası tayin ettiği kişiler topluyordu. Kapı kethüdasının toplama işinde önüne çıkan engellerin bertaraf edilmesi için sadrazam ordudan merkezde bulunan önemli devlet memuru vekillerine kaimeler gönderiyordu. Bunların başında da kaymakam paşa, sadaret kethüdası vekili, reis vekili gibi devlet işlerini ellerinde tutan nüfuzlu ricâl geliyordu⁶⁷. Sadrazam dışında *câize* alan kethüdanın merkezdeki işlemleri ise vekili tarafından yerine getiriliyordu⁶⁸. Sefer esnasında *câize* muamelâtını ordudaki kethüda kâtibi kalemi yürütüyordu ve ilgili kayıtlar da oradan hazırlanıp merkeze gönderiliyordu⁶⁹. *Câizeler* bazen sadrazamın çalıştığı *sarrâf* veya *bâzirgân* ismi verilen finans sahiplerine teslim ediliyordu. Ödemeler, sadrazamın kendilerinden daha önceden borç aldığı paraların karşılığı, bazen de paranın yatırıma dönüştürülmesi için olabiliyordu. Ancak birinci şık daha sık rastlanılan durumdu⁷⁰.

Câize tutarları ricâlin önemli gelir kaynaklarından olduğu için bir an önce toplanmaya çalışılıyordu. Acil tahsilin mümkün kılınması için de uygun bir sistem oluşturulmuşa benziyor. Buna göre tayini yapılan valinin merkezdeki kapı kethüdası mümkünse valinin kendisine gönderdiği mik-

⁶⁵ Mesela 1206 (1792) düzenlemesi maddelerinin sonunda zikredilen "... işbu nizâm fîmâ-ba'd düstürü'l-amel tutulmak için teşrifât defterlerine ve kâtib efendi ceridesine kayd birle ..." ifadeleri *câize* toplanmasında iki kalemin kayıtlarının esas alındığını gösterir (BOA, C. DAH., nr. 16724).

⁶⁶ Özi Eyaleti tevcih emrinin gönderilişi için bkz. BOA, A. MKT (Bab-ı Asafi, Mektûbî Kalemi), 148/21.

⁶⁷ Mesela rikab kethüdasına gönderilen bir kaime için bkz. BOA, KK, nr. 7534, s. 128. Kaymakam paşaya, kethudâ vekiline, reis vekiline, defterdar vekiline ortak yazılmış kaime için bkz. BOA, KK, nr. 5, s. 13-14. Kaymakam paşaya hitaben ayrıca bkz. *Aynı Defter*, s. 177.

⁶⁸ Merkezdeki kethüda vekilinin yaptığı işlemleri sadrazama rapor olarak bildirdiği yazı için bkz. KK, nr. 22, s. 45.

⁶⁹ KK, nr. 7534, s. 106.

⁷⁰ KK, nr. 22, s. 35; nr. 7534, s. 106. *Câize* ve kalemiye ödemeleri rutin ödeme şekilleri olduğundan bazen isimleri zikredilmeden *devlet ricâline* teslim edilmesi gereken "mebaliğ" adı altında talep edilebiliyordu: "... tarafımıza aid ve ricâl-i hademe-i Bâbiâ-lî'ye i'tâsı mu'tâd olan mebâliği ..." (BOA, KK, nr. 5, s. 14).

tardan, mümkün olmadığı takdirde kendi hesabından talep edilen meblağı yerlerine teslim ediyordu⁷¹. Eğer kapı kethüdasının parası yok ise gelecekteki bir hesaba mahsuben tahvil kağıdı veriyordu⁷². Kabul edilmediği takdirde kapı kethüdası İstanbul sarraflarından birisine giderek faiz karşılığı borç para istiyordu⁷³. Sarraflarla devletin önde gelen devlet adamları da aynı kaygılarla çalışabiliyorlardı. Bir açıdan bu sınıf merkez için hazır para kaynakları olarak kullanılıyordu. Bu araçlar kullanıldığında merkez için câize veya taşra idarecilerinden yapılacak *iltizâm muacceleleri* gibi diğer tahsilatları hemen ve peşin olarak elde etmek mümkün olabiliyordu. Ancak sarrafların faiz oranlarını yükseltmeleri taşra idarecilerinin borçlarını ödemelerini çoğu zaman zora sokuyordu. Biriken faiz borçlarına da faiz uygulanması zamanla içinden çıkılmaz bir hâl alıyordu ve durum bir kısım idarecinin iflasına kadar uzanıyordu. Taşradaki *ehl-i örf* zümresinin reayaya yüklenmesinde bu borç sarmalının endişesi de şüphesiz rol oynuyordu. Sadece *devlet* ricâline yapılan tayin ödemelerinin bu sonucu doğurduğu söylenemez elbette. Devletin taşra idarecilerini merkezdeki şahsi hazinelere peşin vergi kaynağı olarak görmesi yanında, taşradaki devletin yapmakla yükümlü olduğu hizmetlere de finansman ayırmak yerine yine dolaylı vergi mantığıyla idareci sınıfın hesabına havale etmesi

⁷¹ BOA, A. SKT (Bab-ı Asafî Sadaret Kethüdası Kalemî), 46/40.

⁷² Kapı kethüdalarının, temsil ettikleri idareciler adına yaptıkları ödemeler bazen çok çeşitli kalemler için olabiliyordu. Bosna Eyaleti kapı kethüdasının 1791 yılında merkeze yaptığı ödemeler câize, *avâid* ve *cizye buyuruldusu* bedelinden oluşuyordu. Aynı şahıs paşasına yazdığı mektupta bu ödemeleri parasızlıktan yapamadığını eğer para göndermezse işlerinin zor yürütüleceğini söylüyordu (BOA, A. MKT, 184/1). Câizenin yanında boğçalar da zaman zaman kapı kethüdalarınca hazırlanıyor ve teslim edilebiliyordu. Kendi paralarıyla ödeme yaptıklarında bunları pašalarından alabilmekte bazen zorluklarla karşılaşıyorlardı. Trablus Şam beylerbeyisinin kapı kethüdası Kara Silahdar Hacı Mehmed Ağa beylerbeyinin üç yıllık câize ve *avâid*lerini kendi hesabından ödemesine rağmen valisinden parasını alamamıştı. Bunun üzerine merkezden beylerbeyine yazılan emirle kapı kethüdasına borçlarını ödemesi istenmişti (BOA, A. SKT, 46/40).

⁷³ Kapı kethüdalarının sarrafla çalışabilmeleri için ödeme dengelerini iyi ayarlamış olmaları gerekiyordu. Geçmiş borçları birikmiş bir vali için sarrafların mevcudiyeti de işe yaramayabiliyordu. Bu hususiyetleri taşıyan bir kapı kethüdasının valisine yazdığı mektup, yaptığı işlemleri de ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır: “... her çend ki umûr-ı devletleriçün sarrâfdan akçe matlûb eyledikçe cevâbında “Canım! Kaç defadır hâlini ifâde idüp istihâm ideyorsun. Negâh iltifât olunmayup akçe gelmiyor ki bir taraftan alup bir taraftan vireyim. Bu sene mansıbından akçe gelmediği vakitte dahi kangı mansıbdan gelür” deyu akçe vermekden imtinâ‘ edüp eski hesâbdan akçe gelmedikçe viremem deyu kat’i cevâb veriyorlar...” (BOA, A.MKT, 184/1).

de *reâyâ* ile *ehl-i örfü* karşı karşıya getiriyordu⁷⁴. Devletin hazinesindeki açıklar sebebiyle idareci zümreye yüklenmesini bu zümrenin telafi şekli, yolsuzluk, baskı ve haksız uygulamalarda bulunmak oluyordu. Devlet bir bakıma kendinden kaynaklanan bu olumsuzluklara her ne kadar adaletname, ferman gibi formel uygulamalarla karşı çıkıyorsa da dolaylı olarak göz yumma zorunluluğundaydı⁷⁵.

Atamalarda bir silsileye riayet edildiği zaman üst rütbelerde yapılan bir değişiklik alttakileri de etkilediğinden ricâl listelerinde önemli değişiklikler olurdu. Ancak *Şevvâl tevcihâtı* uygulamasının teamül hâline gelmesiyle tayinler merkez ve taşra olmak üzere genelleşmiş ve yeri değişmeyenlerin yerlerinde *ibkaları* da bir tayin unsuru hâline gelmişti. Olağüstü görevden alınmalar veya ölüm dolayısıyla yeniden atamalarda câize ödenmesi merkezdeki ricâlin işine gelmesine rağmen önemli mahzurları da içinde taşıdığından yasaklanmıştı. Yasağın en önemli sebebi oldukça cazip miktarları bulan gelir dolayısıyla sadrazam ve önde gelen ricâlin tayinleri kısa dönemlerde gerçekleştirme eğiliminde olmalarıydı. Böylece aldığı yeni görev için kesesinden önemli miktarda para çıkararak veya yıpratıcı oranda bu parayı borçlanma yoluna giderek temin eden memur, kendisine hak olarak verilen görev gelirlerini toplayarak câizeden doğan kayıplarını telafi edemediğinden görevinden azledilmiş olabiliyordu.

Bu türden aziller birkaç noktadan tehlikeli sonuçlar doğuruyordu. En önemlisi görevden erken alınma kaygısıyla taşra idarecilerinin kanun dışı *salmalarla* reayaya yüklenerek onların fakirleşmesine yol açmalarıydı. Re-

⁷⁴ Aynı mektubun başka bir satırında kapı kethüdası, efendisinin devlet için kendi hesabından yaptığı işleri zikrederken bunların ne tür hizmetler olduğuna da örnek vermiş oluyor: "... eğerce cenâb-ı müşîrîlerinin dahi külliyyetlü masârifâ giriftâriyetleri derkâr ve bu esnâda uhde-i destûrânelerine muhavvel tombazlar inşâsı ve cîsr kerâstesi kat'ı külliyyetlü masârifâ muhtâc olduğu âşikâr..." (BOA, A. MKT, 184/1).

⁷⁵ Taşra ricâli de dahil olmak üzere devletin önde gelen memurları sarraflarla aynı sıkıntıyı yaşıyorlardı. Genel şikâyetler sarrafların keyfi uyguladıkları faiz oranlarına devletin müdahalesini getirebiliyordu. "... bu sûretle güzeştenin güzeşesi terâküm ederek bu makuleler sarrâf borcunu edâdan âciz kaldıkları ... asıl deyn onbin guruş ise ribh ale'r-rihb hesâbıyla güzeşesi birkaç katı tecâvüz ile deyn-i mezkûr ol âdemin üzerine durdukça yevmen fe-yevmen tezâyüd kabûl iderek bir dahi ardı alınmayacak dereceye varacağı ... ve güzeşteyi te'diye ve masârif-ı zarûriyeleri idâre zımnında zarûri irtikâba mecbûr oldukları ve'l-hâsıl taşra memâlikde olan ahâlî ve re'âyâyâ zulm ü te'addî sebeblerinin biri dahi bu mâdde olduğu ..." (HH. nr. 12968). Metin Kunt beylerbeyilerin XVI. yy. buhranını atlatıp XVII. yüzyıla enflasyonun olumsuz etkisinin kat kat üstünde gelir sahibi olmalarının temel maddelerini sıralarken has ve saliyane dışında resmi tahsislerin artırılması yanında adaletnamelerin önleyemediği salgınların da önemli rol oynadığını belirtir (*a.g.e.*, s. 106).

aya zaten ağır vergi yükü altında umumiyetle şikâyet doluydu. Bu tür sıra dışı *salmalarla* daha da fakirleşiyordu. İlerleyen yıllarda devletin vergi kaynağının tahrip olması devlet açısından endişelenecek bir gelişmeydi. Devletin kaygılanabileceği bir diğer gelişme de *ehl-i örf* sınıfının marifetiyle yapılan bu tür uygulamalar sebebiyle reayanın devlete duyduğu güvenin gittikçe sarsılması ve *ulülemre* olan bağlılığın kolayca kopma yönüne gitme ihtimaliydi⁷⁶.

Başka bir tehlike de birikimini böyle bir uygulamada kaybetmek istemeyen ya da azlinde borçlarıyla baş başa kalmak istemeyen aday ricâlin, devletin tevcih ettiği görevi bir bahane ile kabul etmek istememesiydi. Bu da kalifiyesi göreve uygun fakat finans sıkıntısı çeken kişiler yerine, parası olan ancak hizmet yeterliliği taşımayan kimselerin memuriyetleri ele geçirmesi anlamına gelebiliyordu⁷⁷. Devlet, parası olmayan *vüzerâyâ* Darp-hane hazinesinden veya padişah hazinesinden borçlandırma yapmasına, ayrıca sarraflardan para bulmasını kolaylaştırarak bu mahzuru telâfi etmeye çalışmasına rağmen *vüzerânın* borçlarını çevirebilmesindeki zorlukların önüne tamamen geçilememişti. Bütün bunlar düşünülerek ara atamalar yapıldığı takdirde bir önceki görevlinin Şevvalde yapmış olduğu câize ödemesinin tevcihat dönemi sonuna kadar geçerli olması, yeni bir ödeme yapılmaması kanunlaştırıldı⁷⁸.

Şevval tevcihâtının câize ödemeleri açısından bir başka anlamı, bir memurun görevinden azli veya başka bir makama nakli gerçekleşmeden yerinde kalsa bile belirlenen miktarı ödemek durumunda olmasıydı⁷⁹. Kısaca ister yeni tayin olsun, ister *ibka* adıyla görevi bir dönem daha uzatılsın câize toplanıyordu. Bu açıdan *Şevval tevcihâtının* ortaya çıkış gerekçelerinden birisi de câize alımlarının senelik bir düzene kavuşturulmak istenmesi olmalıdır. *İbka* uygulaması ile, câize tutarını elde etmek için, hizmetinden memnun kalınan devlet görevlilerinin değiştirilip yerine yetersiz bir memurun atanması tehlikesinin de önüne geçilmiş olunuyordu. Merkez ricâli açısından ise bir görevlinin yıllarca aynı görevde kalması sonucunda uzun müddet bu gelirden mahrum kalmaları önlenmiştir.

⁷⁶ *Kitâb-ı Müstetâb*, s. 24-26; *Hırzül-Mülûk*, s. 187-188; BOA, MAD, nr. 7584.

⁷⁷ BOA, MAD, nr. 7584, s. 2. Düzenlemenin değerlendirilmesi ve neşri için bkz. Turan Gökçe, "Vüzerâ Kanunnâmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 1993, sayı 8, s.99-125.

⁷⁸ BOA, MAD, nr. 7584, s.2.

⁷⁹ Mesela 1203 Şevvalinde (1789) Cidde ve Girid eyaletlerine yeni tayin yapılırken Sayda eyaleti Cezzâr Ahmed Paşa da *ibka* edilmişti. Buna rağmen *ibka* câizesi istendi (BOA, KK, nr., 7534, s. 106).

Caizenin Kullanıldığı Masraf Alanları:

Câize alan üç büyük ricâlden padişaha düşen miktarlar Enderun hazinesine, sadrazaminkiler kendi hazinesine, sadaret kethüdasının hissesi de yine kendi hazinesine *irâd* kaydediliyordu. Özel hazinelerin kullanım şekli tam bir açıklık içerisinde değildir. Bunların padişahların *tuğ câizele- rinde* belirttiğimiz gibi sadece özel masraflara harcanmadığı, bazen devlet işlerine de sarf edildiği görülür. Bunun için bazen padişahlar câize gelirlerini dış hazineye de aktarabilmekteydiler. Sadrazamların masraf defterlerine baktığımızda şahsî harcamaları dışında Babıalideki bazı hizmetli gruplarının masraflarını üstlendikleri de görülür⁸⁰. Ayrıca makam tasarrufları gereği gerek göreve gelişlerinde gerek görev süresince resmî törenlerde *atiyye*, *avâid*, bahşiş, *hediyeye* türünde kendi altlarındaki hizmetlilere yaptıkları harcamalar önemli miktarları buluyordu⁸¹.

Padişah, *atiyye* denilen ve Babıalideki katip kadrosuna senede bir defa *Şevval tevcihâtında* verilen miktarları kendi hazinesinden karşılıyordu. Bunun için zaman zaman bazı iç hazine gelirlerine zam yapılıyordu. Mesela *cizye buyurulduları* ve tevcihlerdeki *mabâşiriyelere* yansıtılan zam miktarlarının sebebi bazen *atiyye* ödemesinde karşılaşılan kaynak sıkıntısı olabiliyordu⁸².

Toplanan *câize* ve *avâid*in daha XVII. yüzyılda bile bir takım devlet görevlilerinin tahsisatlarına ayrıldığı veya devlete dair bir iş için kullanılabildiğini görüyoruz. Sultan İbrahim'in cülusunda *cülûs akçesi* tedarikinde padişahın Mısır, Basra, Bağdad ve Erzurum *mansıpları* ve bazı *vüzerâdan* alınan *tuğ câizeleri* kullanılmıştı⁸³. Ramazan 1093'te (1682) sefer için asker lazım olduğundan padişah musahibi olan paşanın haslarına karşılık verilen sancaklar kendisinden alınınca karşılık olarak Haleb muhassıllığı ve bazı memuriyetlerden alınan *avâid* miktarı tahsis edilmişti⁸⁴. Sadece padişahın bu tür gelirleri harcanmıyordu. Sadrazamın câize gelirleri de bazen devlet için tahsis edilebiliyordu. 1109 (1697-98) tarihinde Mısır'dan sadrazama verilmesi gereken elli kise akçe câizenin -ve diğer ricâle verilmesi gereken altmış kese akçenin- *imdâd-ı seferiyye* için devlet hazinesine teslim edilmesi ferman olunmuştu. Bu uygulama câize-

⁸⁰ BOA, D. BŞM, nr. 1736; nr. 8207

⁸¹ Örnek olarak bkz. BOA, BEO, Sadaret Deft., nr 437; KK, Sadaret Def., nr. 438, vr. 3a.

⁸² TSMA, E-7144.

⁸³ Zübde, s. 271.

⁸⁴ Zübde s. 136.

nin kullanılma şekli için bir örnek olmakla birlikte, mutad olarak alınması ve sadrazamdan başka birilerinin daha bunu yine mutad ve câize adı altında aldıklarının zikredilmesi, câizenin tarihçesi ve meşruluğu açısından da önemli bir husustur⁸⁵.

Saraydaki enderun ve haricindeki görevlilere vazifeye ilk başladıklarında padişah hazinesi tarafından *avâid* verilmekteydi. Aynı hademe sınıfına *yıllık* adı verilen, *çuka*, *câme*, *donluk* gibi giyeceklerden oluşan ve her yıl bir defa verilmesi kanun hâline gelmiş olan ihsan vardı⁸⁶. Ayrıca yine bütün saray mensuplarına bayramlarda dağıtılan *ıydiyye* ismiyle bahşişler vardı.

Babialı hademelerinin ve saray görevlilerinin gelirleri çoğu zaman birden fazla ve farklı kaynaklardan elde edilirdi. Hazineden muayyen maaşları yoktur. Bazıları kendilerine devletin tahsis ettiği timar, zeamet gibi kalemler tasarruf ederek geçinirdi. Bazılarının ise *atiyye*, *mevkuf akçe*, *kalem harcı*, *avâid* gelirleri gibi ihsan türünden görünen ancak kanunlaşmış gelirleri tasarruf ederlerdi. Dolayısıyla bu gelirlerin büyük bölümü bağlı buldukları idareci tarafından sağlanan gelirlerdir. Biraz daha açacak olursak, bir idareci kendi hademelerinin maişetini yine kendi hazinesinden desteklemek zorundadır. Bu da onun için önemli bir gider kalemini oluşturur. Saray hademeleri için padişahın Enderun hazinesi, Babialı hademeleri için sadrazamın özel hazinesi ve bir kısmı için kethüdanın hazinesi bu görevi de üstlenir⁸⁷. Câize ve benzeri tahsisatlar bu hazinelerin önemli kaynaklarıdır.

Geciktirilen câize ve *bohça* ödemelerinin bir an önce tahsil edilmesinin mazereti zikredilirken sık sık *devlet ricâlinin* dairelerinin maişetini

⁸⁵ “Mütâlebe-i imdâdiyye-i sefer an-ba’zı erbâb-ı manâsıb: ... Ve Mısır-ı Kahire câ’izesinden Vezîria’zam tarafına virilmesi mu’tâd olan elli kîse akçe câ’ize ve sâir mahallere dahi virilmesi mu’ayyen olan altmış kîse câ’ize akçesi masârif-ı seferiyyesi sarf olunmak üzere taraf-ı mîriye teslim olunmak üzere fermân olundu” (Zübde, s. 636).

⁸⁶ Enderun ağalarına dağıtılan *yıllıkların* defteri için bkz. TSMA, nr. D-2929/2. *Avâidler* ve *yıllık* için bkz. TSMA, nr. D-2929/1, s. 1-4. Bazirganbaşı'nın Enderun hazinesine teslim ettiği 1209-1213 (1794-1798) tarihleri arasındaki beş senelik “*yıllık*” miktarları için bkz. TSMA, nr. D-90, s. 1-2.

⁸⁷ Sadaret kethüdasının hazinesinden Babialı için yapılan masraflar hakkında bkz. (Muzaffer Doğan, “XIX. Yüzyıl Başında Babialı'de Gündelik Faaliyet ve Teşrifât: 1810 Tarihli Bir Masraf Defteri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2001, IX, 29-50). Ayrıca bkz. D. BŞM. nr. 7820.

ancak bu tür gelirlerle temin ettiklerine vurgu yapılır⁸⁸. Buradaki “daire” terimi sadece ricâlin konak ve aile fertlerinin masraflarına gönderme yapmaz. Osmanlı yönetim modelinde bunun anlamı daha çok memurların aynı zamanda ve daha ön planda olmak üzere konaklarının resmî örgütlenmesi tarafının ücret ve iâşesine yöneliktir⁸⁹.

Sefer esnasında da üst ricâl, kendilerine bağlı önemli oranda memur ve hademeleriyle beraber buldukları için aynı türden masrafları orduda da yapmak durumundaydılar. Câize miktarlarının orduya gönderilmesini istemelerinden veya sefer masrafları için merkezde kullanılmasının istenilmesinden bu tür tahsisatın önemli bölümünün görev masraflarına ayrıldığını anlıyoruz⁹⁰. Gerçekte sefer zamanında orduyla beraber giden *vüzerâ* ve mirimirandan hiçbir surette câize talep edilemediğinden, tahsil olunacak miktarlar önemli oranda azalıyordu. Muhafaza hizmetinde yerinde kalanlardan ve İstanbul'da kalan *manâsıb-ı divâniye* mensuplarından tahsil edilen câize miktarına⁹¹ ihtiyaç hissedildiğine bakılırsa ricâlin harcama oranlarının yüksekliğini anlamak mümkün oluyor⁹². Bu anlamda

⁸⁸ 27 Za 1204/ Ağustos 1790 tarihili Mora valisine yazılan kaimeye kendisine isabet eden meblağ belirtildikten sonra teyid için “*el haleti hazîhi masârif-i seferiyemizin rü'yeti ve sâir mümâileyhimin (sadaret kethüdâsı ve reis efendî) idâre-i daireleri ancak bu makule câ'ize-i mu'tâdenin tahsiline menûd olmakdan nâşi meblağ-ı mezbûrun bir akçesi te'hir olunmayarak ...*” ifadesiyle mazereti de açıklanıyordu (KK, nr. 5, s. 94).

⁸⁹ “*Sadrâzam ve küberâ dairelerinde tevâbiâta aylık virmek âdet olmayup ancak dâ'ire-i sadâret üç-beşyüz kişiden müretteb olduğundan mâ'adâ Amedci ve Mektubcu ve Teşrifatçı ve Kethudâ Kâtibi kalemleri hülefâsına kilâr-ı sadr-ı azamîden ta'yinât virileğeldiğinden matbah masârifâtı külliyyetlü şeye bâliğ olur...*” (Mustafa Nuri, *Netâyicü'l-Vuku'ât*, III, 87).

⁹⁰ Sadrâzâmın merkeze yazdırdığı 26 B 1203(1789) tarihli şukkasında Mısır câizesinin acele tahsilini isterken gösterdiği gerekçe sefer masraflarıdır; “*... hazînedârımız Emin Ağa'nın Astâne-i sa'âdet'de bu makule tarafımıza âid olan mebâliğin yerlü yerinden tahsiliyle levâzım-ı seferiyemizin tesviye ve tanzimi maslahatına mebnî iken henüz işbu Mısır câ'izesi tahsil olunamadığı sûrette avâid-i sâ'ire dahi tahsil olunamayacağı ve bu takrib levâzım-ı seferiyemizin kariha-i ta'til olacağı zâhir ve ...*” (KK, nr. 7534, s. 65). Aynı mealde 3 Za 1205 tarihli iki kaime için bkz. (KK, nr. 7, s. 180-181).

⁹¹ Bu sınıftan da hatırı sayılır meblağlar toplanıyordu. 12 L 1203 (1789) tarihili kaimeye “*... Cizye muhasebesi, Şehr ve Tersane ve Matbah ve Şa'ir ve Gümrük emâneti ve sâ'ir manâsıb-ı ma'lûmeden cevâ'iz ve bohça-bahâ olarak tarafımıza yüzotuz ikibin guriş â'id olup ...*” ifadeleriyle belirtilen miktarın da sefer masrafları için acele toplanması isteği kayıtlıydı (KK, nr. 7534, s. 99).

⁹² Sadrâzâmların sefer esnasında özel hazinelerinden ne tür masraflar yapabildiklerine bir şukkada tesadüf edebiliyoruz; “*... Tuna'yı karşı müirûrumuzda bahşîş ve atâyâ ne derrecelerde masârifâ dâ'ir olacağımız ednâ mülâhaza ile ma'lûm olan hâlâtandır ve eğerce o makule verilecek bahşîş ve atâyâ cânib-i mîrîden alınur virilür imiş lâkin cânib-i mîrîye bâr olmak fikrimiz olmayup ve bâr olayım desem dahi nukûd-ı mevcûdenin fikdânı takribiyle bir vechile mümkün olamayacağı bedîhâtdan olup ...*” (KK, nr. 7534, s. 118). Aynı defterde

sadaret makamında bulunanlar kendi masraflarına kaynak olarak gelirleri sağlama almanın dışında, Babıalının diğer önemli ricâlinin gelirlerinin de düzenli sağlanmasına nezaret etmek durumundaydılar. Dairelerin düzenli işleyebilmesi için bu müdahaleleri ihtiyaç duyulduğunda yapıyorlardı⁹³.

Anlatılan hususlara rağmen bir devlet görevlisinin câize ve diğer teşrifata dahil mutad gelirlerinin hangi masraflara kanalize edildiğinin tam tesbiti zordur. Çünkü devlet adamlarının geliri her zaman ve mutlaka devlet tahsisâtından değildir. Özel işletme veya yatırımlarından gelen gelirler de masraf kalemlerinde kullanılabilirdi. Câize için, yukarıda zikredilen masrafların kaynağının bir bölümü olduğunu söylemiştik. Ancak bu bazı devlet adamları için bir servet biriktirme veya herhangi bir ticarî faaliyetin sermaye aracı olarak da kullanılmış olabilir.

Câizenin Alt Bürokrasi Amirlerine Tahsis Şekli: Avâid

Tahsil sebebi ve muamelâtı, kısacası dayandığı mantık itibariyle câizenin zikredilen üst görevliler dışında kalan daha alt seviyedeki bazı memurlara dağıtılan şekline *avâid* ismi veriliyordu⁹⁴. Câizenin muâdili olarak

sadrazamın masraf oranı ve harcama yerleri "... *sadâretin bakıyye-i mu'ayyenâtı etbâ' ve karakullukçu ve şehriye matbah ve dâ'ire masârfını ihâta eylemeyeceği ve sadr-ı a'zam bulunanların sefer vakitlerinde masârfı hazarın üç katı olup ...*" ibareleriyle sadrazamın kendi ağzından ifade edilmektedir (s. 97).

⁹³ Seferde bulunan sadrazam merkeze yazdığı kaimede kendi *câize* ve *muayyenâtının* acele tahsil edilmesini istediği gibi aynı zamanda kethüdasının da câizesinin acele tahsil edilip ordudan gönderilen adamlarına teslim edilmesini istiyordu (KK, nr. 7, s. 177).

⁹⁴ Aslında *avâid* adı altında anılan ödemeler oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Taşra *ümerâsının* merkez dairelerdeki sadrazam veya onun kethüdası dışındaki görevlilere her tayin mevsiminde verdikleri *avâid* dışında, sadrazamın çeşitli törenler münasebetiyle yine saray görevlilerine ve Babıali görevlilerine *avâid* adı altında yaptığı ödemeleri vardı. Bu ödemelerin bütünü törenleri düzenleyen ve bunların kanunlarını kayıtlı tutan teşrifat kalemi defterlerinden rahatlıkla takip edilebilmektedir. Bunların XIX. yy. başlarına ait bir defterde sadrazam hazinesinden ödenen âidât veya *avâid* miktarları ve ödenilen memuriyetler ayrıntılı şekilde kayıtlıdır. Bu defterden bazı örneklemeler yapacak olursak divan toplantılarında sadrazamın Enderun görevlilerine verdiği miktar *avâid* olarak zikredilmektedir. Yine iki kutsal bayramda verilmesi mutad olan hem saray görevlilerine hem Babıali görevlilerine ait *avâidât* ödemeleri vardır (KK, *Sadaret Def.*, nr. 438, vr. 3a). Babıali'deki günlük işleyişin büyük bölümü rutinleşmiştir ve bu faaliyetlerin hemen tümü teşrifat kuralları çerçevesinde yapılmaktadır. Devlet büyükleri bu törenlere katılanlara, faaliyetlerde rolü olanlara ihsan olarak değil yine teşrifat icabı mutad ödemeleri *avâid* adı altında yapıyorlardı. Bu cümleden olarak bayramlarda veya tebrik için sadrazamı Babıali'de ziyarete gelen saray görevlileri, askerî görevliler, dinî görevlilerin maiyetlerine sadrazam hazinesinden *avâid* adı altında miktarı her dönemde muayyen olan bahşiş türünde ödeme ya-

vüzerâdan ve diğer taşra idarecilerinden alınan *avâid* sadrazam ve kethüda bey dışındaki alt görevlilerin hak edişi olarak ödeniyordu. Bu kalemin tahsili çoğu zaman *tevcih* töreni anında gerçekleştirildiği için, tahsili câize göre daha çabuk ve kolay olmaktaydı. Tıpkı câizede olduğu gibi *avâid* de bir şekilde atama işiyle ilgili bir yazıyı kaleme alan veya kontrolünü yapan veya atama töreninde bir protokol vazifesi yerine getirerek bu işle ilintili olan kimselere veriliyordu. Bir vezir için atama işlemlerinin sırasını takip ettiğimiz takdirde, hangi görevlilere, niçin ödemede bulunduğunu da anlamış oluruz: Vezir tören günü atama *berâtını* reisülküttaptan; *devât* ve *tuğrah fermânı* nişancı efendiden; *tuğ* ve *alemi* miralem ağadan teslim alıyordu. Bunların karşılığında reis efendiye *resm-i berât*, nişancıya *resm-i mühimmât*, miralem ağaya da *resm-i alem* ve *resm-i tuğ* parası ödü-yordu⁹⁵. Bu harclar *avâid* dışında yapılan muâmelâtın parası niteliğindedeydi. Ancak aynı zamanda *avâid* ve *bohça-bahaların*, bu görevlilerin hangi niteliklerine binaen verildiğini de gösteren işlemlerdir. *Avâid* içinde en yüksek miktarı reisülküttab almaktadır. Ayrıca tayin muamelâtında yer alan sadaret kethüdası kâtibî yani kâtip efendi, teşrifatî efendi, beylikçi efendi, mektûbî efendi gibi Babialî bürolarının şefleri ek gelir olarak *avâid*den hisse alıyorlardı. Toplanma şekli ise aynı câizede uygulanan yön-

pılıyordu (*KK, Sadaret Def.*, nr. 438, vr. 3a-4b). Şeyhülislamın Babialî ziyaretinde yanında gelen refakatçi görevlilere verilen *avâid* için bk. vr. 7a). Bunların dışında sadrazamlar sarayla ilişkileri içerisinde yani saraydaki davetlere veya törenlere gidiş-gelişlerinde *rikabîyye*, *âidât* isimleri altında para verirlerdi (*KK, Sadaret Def.*, nr. 438, vr. 4b, vr. 11a). Bunlardan bir tanesi de “*Defter-i Âidât-ı Müteferrika*” başlığı ile düzenlenmiş olan defterdir. Defter 1214 (1799-1800) tarihinden itibaren tutulmaya başlanmış ve ilerleyen tarihler 1249 (1833-1834) yılına kadar getirilmiştir. Bu defterdeki âidât listeleri oldukça teferruatlıdır ve Babialî'nin önemli ricâlinden sadaret kethüdası, ulema ve *taşra ricâlinin* hem Babialî hem saraydaki alt görevlilere çeşitli mutad tören ve seramonilerde yine mutad olan ödemelerini içerir. Bu ödemelerin tarih, miktar ve takdim şekillerinin kanunlaşmış ve törensel unsurlarını birlikte vermektedir (*BEO, Sadaret Def.*, nr 437). Tüccar ve meslek gruplarının bazı zabitan mensuplarına verdikleri geliş-geçiş harcı anlamına veya vergi anlamına da *avâid* terimi kullanılmaktaydı. İstanbul'daki gayr-ı müslimler için içki getiren kayıkçılardan alınan vergi için kullanılan *avâid* terimi için bkz. (*BOA, HH*, nr. 17114). Bahçıvanlar kethüdasının sebze ve turfandadan aldıkları *avâid* için bkz. (*HH*, nr. 16361). Tersane marangozlarından alınan *avâid* için bkz. (*HH*, nr. 12716). Ayrıca sarayda üst makamlara tayin edilenler alt kademedekilere *avâid* adıyla bir ödeme yapıyorlardı. Mirahur tarafından has ahur hademesine verilen *avâid* için bkz. (*HH*, nr. 17836).

⁹⁵ “... *vezâret tevcihi günü ve gerek re'isülküttâb efendinin berât ve nişancı efendinin devât ve tuğra ve mîr-alem ağanın tuğ ve alem teslimi günü ilbâs oluna-gelen hil'at ve virilen çuka ve kumaş ...*” (*TSMA*, nr. E-2155/1).

temle gerçekleşiyordu ve muamelâtı da aynı şekilde ve birlikte yürütülüyordu⁹⁶.

Ancak bu tür sembolik hak edişlerden zamanla gelir kaynağı olarak düşünüşe geçildiği de muhakkaktır. Câizede olduğu gibi *avâid*in bir harc veya ihsan düzenlemesinden ziyade memurlara gelir veya maaş yerini tutmak üzere bir yöntem şeklinde düzenlendiği ve tevzi edildiği zaman zaman yapılan muamelelerden anlaşılabilir. 1828 gibi biraz geç tarihli de olsa bir sadrazam *buyuruldu*su tıpkı timar tevcih edermişçesine veya terakki verirmişçesine *avâid* listesine yeni bir ismin eklenmesini isterken onun algılama biçimini de ortaya koyuyor: “*Kethudamız izzetlü Ağa! Âmedî-i divân-ı hümayûn efendinin İzmir ve Aydın ve Haleb ve Kıbrıs muhassıllıklarından ve Âsitâne Gümrüğü'nden mu'ayyen avâ'idinden hissesi olmadığından emsâline tatbikan Haleb muhassıllığından beşyüz ve Kıbrıs ve Aydın muhassıllıklarından biner ve Âsitâne Gümrüğü'nden bin ve İzmir voyvodalığında bin guruş avâ'id tahsîs ve fimâ-ba'd sâ'iriyle beraber tahsîl olunmak üzere kâtibiniz efendi cerîdesine kayd ve teşrifât-ı hümayûn tarafına ilmühaber i'tâ idesiz deyu*”⁹⁷.

Sonuç olarak câize, klâsik, sultana kullarının bağılık ve şükranlarını sunmalarının törensel unsuru olan *pişkeş*in nakde çevrilmiş ve süresi muayyenleştirilmiş şeklidir. Padişah nasıl yetki ve görevlerini vekâlet yoluyla sadarete devrediyorsa malî hak edişlerini de vekiline yansıtmıştı. Babıali, maliye, meşihat vb. birimlerin kurumsallaşması aşamasında etkisi görülen saray modelinin, gelir ve masraf formlarında da takip edildiği anlaşılıyor. Padişahın Enderun hazinesinin resmîliği ya da kişiselliği ne kadar karmaşık olsa sadrazamların “*hazîne-i sadr-ı âlî*”lerinin vasfı da o derece karmaşıktır. Aynı şey elbette “*hazîne-i kethudâ-yı sadr-ı âlî*” için de geçerlidir. Her üçü de devlet hizmetlerini finanse etmede kullanılmalarıyla resmî, kişisel konak masrafları için kullanılmalarıyla özeldir. Bu model takibi bize otoritenin dikey devrini de izlettirir. Câizeyi bu isimle üç görevli alıyordu; padişah, sadrazam ve onun kethüdası. Yani aynı zamanda makam ihsanında veya tevcihinde bulunma yetkisini üzerinde taşıyanlar. Klâsik şekliyle görev tayinlerini karşılayan teşrifâtî ödeme biçimleri olan *pişkeş* ve *bohça* gibi uygulamalar mevcut iken câizenin ortaya çıkışı, saltanatın ihsanlarını manevî unsurlarla kabullenme ve tanımanın yanında maddî be-

⁹⁶ Özi Eyaleti kapı kethüdasının paşasına yazdığı mektupta bu sıralama belirtilir: “... Özi eyâletinin câ'ize ve avâ'idât-ı mu'tâde ve boşçaları tamâmen virilüp ba'dehu tevcih emr-i âlişânını ka'ide üzre mübâşire virmek ...” (BOA, A. MKT, 148/21).

⁹⁷ BOA, *Teşrifât Def.*, nr. 438, vr. 14a.

delinin de ödenmesinin gereklilikler karşısında gelenek hâline gelişini gösterir. Elbette resmî davranış ve tavırları kanunlaştırmada kabiliyeti tartışılmayacak bir yapı, bu geleneği de kısa sürede “kanûn-ı kadîm” sınıfına sokacaktır.

Merkez devlet hazinesi kayıtlarındaki vergi listesinde caize isminin yer almaması ve maliye muamelelerinden farklı biçimlerde tahsil edilmesi, padişah da dahil olmak üzere nüfuzlu devlet adamlarının kullandıkları bir rüşvet kapısı gibi algılanmasına yol açmıştır. Ancak idari birimlere karşılık gelen caize miktarlarının muayyen olması, tahsilinde devlet makamlarının yetkili olması, maliye haricinde farklı muamelelerle de olsa resmi hesap kağıtlarının düzenlenmesi, bir çeşit kanun defterleri de diyebileceğimiz *teşrifat defterlerinde* kayıtlarının saklanması, devletin bunu tamamen rüşvetin dışında bir uygulama olarak algıladığını ve kullandığını göstermektedir. Hepsinden önemli olarak 1830 tarihinde caize alımı kaldırılır kaldırılmaz maaş uygulamasına geçilmesi, caize toplanmasının ana hedefini en iyi açıklayan gelişmedir. Son düzenleme, maaş kaynağı olarak düşünülen caize yönteminin bir tür dolaylı vergilendirme, fakat dönemin şartlarına göre tahsili en seri biçimde gerçekleştirilen vergilendirme olduğunu ortaya koymaktadır.

TABLO I. Taşra İdarî Birimlerinden Alınan Caizeler:

<i>Makam</i>	<i>1200 Öncesi</i> ⁹⁸		<i>1200</i> ⁹⁹		<i>1222</i> ¹⁰⁰	
	<i>Sadrızam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrızam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrızam</i>	<i>Kethüda Bey</i>
Rumili			11.000		11.000	3.500
Bosna-Hersek					7.500	2.500
Silistre					4.000	1.000
Girid-Kandiye	25.001.176		3.500		3.500	1.000
Anadolu			10.000		10.000	2.500
Karaman			4.000		4.000	1.500
Sivas	50.001.177		5.500		5.500	2.000
Maraş	50.001.172	2.500	2.500		2.500	1.000
Adana	35.001.177		3.000		2.000	1.000
Haleb			4.000		4.000	1.500
Şam					10.000	2.500
Sayda-Safed-Beyrut					10.000	1.500
Trablus Şam					7.500	2.500
Rakka			10.000		2.500	1.500
Diyarbakir			3.500		3.500	1.500
Erzurum			7.500		7.500	2.500
Çıldır	35.001.177		5.000		5.000	1.500
Kars					1.500	500
Trabzon	30.001.173	1.500			3.000	1.000
Van			1.000		1.000	750
Bağdad-Basra			10.000		10.000	2.500
Şehrizer			1.000		1.000	500
Musul					1.000	500
Habeş-Cidde Mekke	50.001.177				5.000	2.000

⁹⁸ TSMA., nr. D-2998, s. 11-13.⁹⁹ TSMA., nr. D-4937.¹⁰⁰ D.BŞM., nr.7478.

<i>Makam</i>	<i>1200 Öncesi</i> ⁹⁸		<i>1200</i> ⁹⁹		<i>1222</i> ¹⁰⁰	
	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>
Mısır			36.667		36.667	3.333,5
Mora			12.500		10.000	3.500
Cezayir- Kapudanlık-1 Derya			5.000		5.000	1.500
<i>Elviye</i>						
Köstendil			1.000		1.500	750
Tırhala					3.000	1.000
Yanya					4.000	1.500
Delvine	25.001.178	500	1.000		1.000	500
İlbasan			1.500		1.500	1.000
İskenderiye			2.000		2.000	750
Avlonya	15.001.178	500	2.000		2.000	1.000
Ohri			1.500		1.500	500
Selanik			3.500		3.000	1.000
Dukakin			1.500		1.500	500
Prizren			1.500		1.500	500
Üsküp			1.000		500	250
Vidin-Niğbolu			2.500		2.500	1.000
Çirmen			1.000		1.000	500
Hanya			1.500		1.500	500
Sultanönü			750		500	250
Karesi	10.001.178	500	1.000		1.000	500
Karahisar-1 Sahip	15.001.179	500	1.500		1.000	500
Ankara	15.001.178	500	1.000		1.000	500
Niğde			1.500		1.500	500
Kayseriye	15.001.177	500	2.000		2.000	750
Beyşehir					500	250
Akşehir			500		500	250
Kırşehir			500		500	250

<i>Makam</i>	<i>1200 Öncesi</i> ⁹⁸		<i>1200</i> ⁹⁹		<i>1222</i> ¹⁰⁰	
	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>
Aksaray			750		500	250
Çorum	10.001.177	500	1.000		500	250
İçil	15.001.175	750	2.500		1.000	500
Alaiye	7.501.175	250	1.000		1.000	500
Günye-Kaş	7.501.177		1.000		1.000	500
Ağriboz-Karlılı	35.001.175	1.000	3.500		2.500	750
İnebahtı			2.500		5.000	2.000
Kocaeli			1.500		1.500	500
Kilis (Bosna)					1.000	500
Nablus					1.000	500
Kudüs					1.000	500
Derbendât Nez			10.000		10.000	5.000
Bender			1.000			
Hotin			2.500			
Semendire-Belgrad			2.500			

TABLO II Manâsıb-ı Divâniyeden Alınan Caizeler

<i>Makam</i>	<i>1200 Öncesi</i> ¹⁰¹		<i>1200</i> ¹⁰²		<i>1222</i> ¹⁰³	
	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrazam</i>	<i>Kethüda Bey</i>
Yeniçeri Ağası			20.000		20.000	5.000
Defterdar Ef.			20.000		20.000	2.500
Defter Emini			1.000		1.000	–
Ruznamçe-i evvel			4.000		3.000	1.000
Başmuhasabe			3.000		2.500	1.000
Yeniçeri Katibi			6.000		1.500	500
Mevkufât			1.500		500	–
Cizye Muhasebesi			6.000		6.000	1.500
Anadolu Muhasebesi			1.000		1000	500
Süvari Mukabelesi			2.000		2.000	500
Başbakikulu			6.000		2.500	1.000
İstanbul Gümrüğü			30.000		30.000	10.000
Sipah Katibi			2.000		1.500	–
Silahtar Katibi			2.000		1.500	–
Kalyonlar Katibi			1.000		1.000	–
Cebecibaşılık			6.000		6.000	2.000
Cebeciler Katibi			1.000		1.000	–
Hassa Kasabbaşı			10.000		10.000	2.500
Mimarbaşı			1.000		1.000	500

¹⁰¹ TSMA., nr. D-2998, s. 11-13.¹⁰² TSMA., nr. D-4937.¹⁰³ D.BŞM., nr.7478.

<i>Makam</i>	<i>1200 Öncesi</i> ¹⁰¹		<i>1200</i> ¹⁰²		<i>1222</i> ¹⁰³	
	<i>Sadrizam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrizam</i>	<i>Kethüda Bey</i>	<i>Sadrizam</i>	<i>Kethüda Bey</i>
Sipah Ağası			4.500		3.000	1.000
Silahdar Ağası			4.500		3.000	1.000
Darphane Emaneti			5.000		5.000	1.500
Masraf-ı Şehriyari Kat.			1.000		1.000	500
Ruznamçe-i Sani			1.000		1.000	–
Veznedarbaşı			1.000		1.000	500
Tersane Emaneti			7.500		7.500	2.000
Matbah Emaneti			6.000		6.000	2.500
Şair Emaneti			5.500		5.500	2.500
Şehr Emaneti			1.000		1.000	500
Piyade Mukabelesi			1.500		1.000	500
Tevkii Efendi			1000			
Tophane Nazırı			1.500			
Arabacı-i Top			1.000			
Tezkire-i Maliye			1.000			
Baruthane-i İstanbul			2.500			
Baruthane-i Gelibolu			2.500			
Baruthane-i Selanik			3.500			
Topcubaşılık			3.500			

“THE TAX OF POST IN THE OTTOMAN STATE”

Abstract

All appointments to the central and the provincial administrative units, from the last decades of the sixteenth century onwards, made some payments called Jaize in the Ottoman State. At the beginning, Jaize interpreted as bribery but later on it was justified. The payments, taken by the Sultan, Grand Vizier and his kahya (steward), became recourses of their personal treasury. Finally with gradual changes, Jaize turned into a regular income and a criteria in transformation to the salary system.

Keywords

Jaize, avâid, income, salary, bribery, treasury, appointment.

